

บทที่ ๓

การบรรลุนิพพานของกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้นำเสนอการบรรลุนิพพานของกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพ โดยในงานวิจัยนี้จะมุ่งเน้นไปที่พระมหาสาวก ๘๐ องค์ ที่มาจากกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพ ต่างสถานภาพกัน ซึ่งล้วนได้บรรลุนิพพานขั้นสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ พระอรหันตผล ทั้งสิ้น โดยจะทำการศึกษาใน ๔ ประเด็นหลัก คือ

๑. การบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนา
๒. หลักการปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิพพาน
๓. ขั้นตอนของการบรรลุนิพพาน
๔. การบรรลุนิพพานของกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพ (พระมหาสาวกทั้ง ๘๐ องค์)

๓.๑ การบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนา

ศาสนิกชนของทุกศาสนาล้วนมีจุดหมายสูงสุดของการปฏิบัติกิจทางพระศาสนาของตนเองคือ การเข้าถึงสภาวะ หรือ การได้เป็นส่วนหนึ่งของพระผู้เป็นเจ้า หรือ เป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง พระพุทธศาสนาก็เช่นกัน มีเป้าหมายสูงสุดอยู่ที่การได้บรรลุนิพพาน อันจะเป็นผลให้เกิดความดับทุกข์ และประสบสันติสุข คือ พระนิพพาน การบรรลุนิพพาน คืออะไร พระพุทธศาสนาได้แสดงเรื่องนี้ไว้ในลักษณะใด ผู้วิจัยจะได้นำเสนอไปตามลำดับ

๓.๑.๑ ความหมายของการบรรลุนิพพาน ทางภาษาศาสตร์

คำว่า“บรรลุนิพพาน” หมายถึง สำเร็จ^๑ ภาษาบาลีใช้ว่า “อริคม”(กริยาเป็น อริคจฺจนติ)และศัพท์ว่า“อภิสมโย”มาจากคำว่า อภิ+สมย แปลว่า ความตรัสรู้; ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้)ความเป็นที่ตรัสรู้สมัยเป็นที่บรรลุนิพพาน; ความถึงพร้อมเฉพาะ นิยมว่า “ธมม” เชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อภิสมโย” เป็น “ธมมาภิสมโย” อภิสมโยเมื่อนำมาใช้เป็นคำกริยา ใช้ว่า “อภิสมโย หรือ อภิสเมโต มีความหมายกว้างๆ คือ เข้าใจธรรม หรือ เข้าถึงธรรม ตั้งแต่บุคคลทั่วไปที่เข้าใจธรรมชัดเจน หรือเข้าใจธรรมในขั้นวิปัสสนา จนถึงมรรคผล โดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน”^๒

^๑พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: มหาลจุลสารกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๓.

^๒พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ตีความเสียที่ จากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ.๑” พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

นอกจากนี้ยังมีศัพท์อื่นอีก ที่ใช้แสดงถึง การบรรลุลหรรณ หรือถึงธรรม เช่น ปาปณาติ ปาปุณฺณติ เป็นต้น ซึ่งก็เป็นการแสดงถึงการบรรลุลหรรณอันได้แก่มรรคผลในระดับต่างๆ ตั้งแต่ระดับ ต้นๆ จนถึงระดับสูงสุด เช่น

เทศนาวสาเน กสกอุปาสโก โสตาปัตติผล ปตฺโต. สมปตตภิกขุปี พหุ โสตา ปตติผลาทีนิ ปาปุณฺณสุ

แปลว่า ในการจบพระธรรมเทศนา กสกอุปาสก บรรลุแล้ว ซึ่งโสตปาตติผล แม้ภิกษุผู้ ประชุมกันแล้ว เป็นอันมาก บรรลุแล้ว ซึ่งโสตปาตติผลเป็นต้น

ศัพท์ดังกล่าวใช้แสดงถึงการบรรลุลหรรณในระดับต่างๆ ตั้งแต่ความเข้าใจธรรมในระดับ ต้นๆ หรือการบรรลุมรรคผล แต่เมื่อกล่าวถึง “การบรรลุนิพพาน” จะใช้ศัพท์เฉพาะ ได้แก่คำว่า “สจฉิกิริยา” แปลว่า “การทำให้แจ้ง” หรือ “การทำให้ประจักษ์” หมายถึงประสบเอง และคำว่า “ปตฺติ” (รูปกริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพาน คือ ปตฺต ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ “คาถา”^๓)

๓.๑.๒ ความหมายของการบรรลุลหรรณ ในพระไตรปิฎก

พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงการตรัสรู้ของพระองค์ โดยทรงใช้ศัพท์ว่า “ญาณทัสสนะ” แยก ออกได้เป็น ๒ คำคือ “ญาณ” แปลว่า ความรู้ ปริชายังรู้ ปริชากำหนดรู้ และ “ทัสสนะ” หมายถึง การเห็น การเห็นด้วยปัญญา ความเห็นสิ่งที่เห็น ญาณทัสสนะ จึงแปลว่า “การรู้เห็นด้วยปัญญา หมายถึงการรู้เห็นอริสัจ ๔ ครอบ ๓ รอบ เป็น อาการ ๑๒ ของพระพุทธเจ้า”^๔ ในอัมมจักกัปปวัตตน สุตตร ทรงนำญาณทัสสนะมาเป็นบทสรุปของศัพท์เหล่านี้ คือ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ อัน เป็นปัญญาที่ตรัสรู้ อริยสัจ ครอบ ๓ รอบ ๑๒ อาการ ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ญาณทัสสนะตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อาการ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดดีตราบใด เราก็งยังไม่ยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้ สัมมาสัมโพธิญาณอัน ยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ตราบนั้นภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ความรู้เห็นเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒อาการอย่างนี้ หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่าเป็นผู้ตรัสรู้สัมมา สัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณ

^๓พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๖๕.

^๔บรรจบ บรรณรุจิ “ชื่อเรียกปัญญาในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร”, วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา, ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๒ (๒๕๔๕) : หน้า ๔๖.

พราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ
ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก^๕

สรุปว่า การบรรลุลุธรรม หมายถึง ผู้สำเร็จหรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การ
เข้าใจธรรมในระดับต้นๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตระ
หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกปรือพัฒนามนุษย์ ดังนั้น คนที่เข้าสู่
กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบผลสำเร็จคือเข้าถึงจุดหมายในระดับต่างๆ กันไป

๓.๑.๓ คุณสมบัติของบุคคลผู้ควรบรรลุลุธรรม

ในพระไตรปิฎก อรรถกถา อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต ทุติยปัณณาสก์ สัตตวรรคที่ ๔ พระ
พุทธองค์ทรงให้รายละเอียดเกี่ยวกับบุคคลผู้ที่ควรบรรลุลุธรรมและไม่สมควรบรรลุลุธรรมไว้ สรุปได้ว่า

บุคคลที่ควรบรรลุลุธรรม ต้องมีคุณสมบัติ ๖ ประการ คือ

๑. ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม
๒. ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง
๓. ยังจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง
๔. วางเฉยจิตในสมัยที่ควรวางเฉย
๕. เป็นผู้โน้มไปในธรรมประณีต และ
๖. เป็นผู้ยินดียิ่งในนิพพาน

ดังที่ปรากฏในพระพุทธดำรัสว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นผู้ควรเพื่อกระทำ
ให้แจ้งซึ่งความเป็นผู้เย็นอย่างยิ่ง ธรรม ๖ ประการเป็นไฉน คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมข่ม
จิตในสมัยที่ควรข่ม ๑ ย่อมประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ๑ ย่อมยังจิตให้ร่าเริงในสมัยที่
ควรให้ร่าเริง ๑ ย่อมวางเฉยจิตในสมัยที่ควรวางเฉย ๑ เป็นผู้โน้มไปในธรรมประณีต ๑ และ
เป็นผู้ยินดียิ่งในนิพพาน ดูกรภิกษุทั้งหลายภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการนี้แล ย่อมเป็น
ผู้ควรกระทำให้แจ้งซึ่งความเป็นผู้เย็นอย่างยิ่ง”^๖

นอกจากจะทรงแสดงคุณสมบัติของผู้ควรบรรลุลุธรรมแล้ว ยังทรงแสดงลักษณะของผู้ไม่
ควรบรรลุลุธรรมไว้ด้วย ๖ ประการ คือ

๑. ไม่ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม
๒. ไม่ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง
๓. ไม่ยังจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง

^๕วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๖/๒๓.

^๖อง ฌก. (ไทย) ๒๒ /๓๕๖/๔๔๕.

๔. ไม่วางเฉยจิตในสมัยที่ควรวางเฉย

๕. เป็นผู้โน้มไปในธรรมเลว และ

๖. เป็นผู้ยินดียิ่งในสักการะ

ดังที่ปรากฏในพระพุทธดำรัสว่า

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมไม่ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ๑ ไม่ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ๑ ไม่ยังจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ๑ ไม่วางเฉยจิตในสมัยที่ควรวางเฉย ๑ เป็นผู้โน้มไปในธรรมเลว ๑ และเป็นผู้ยินดียิ่งในสักการะ ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการนี้แลย่อมเป็นผู้ไม่ควรเพื่อทำให้แจ้งซึ่งความเป็นผู้เย็นอย่างยิ่ง”

นอกจากนี้ ยังปรากฏหลักฐานจากคัมภีร์มิลินทสูตรหรือมิลินทปัญหา ที่แสดงถึงบุคคลผู้ไม่อาจบรรลุดุธรรมได้ อีก ๑๑ ลักษณะ คือ

๑. คนมิจฉาทิฐิ

๒. คนกระทำอนันตริยกรรม ๕ คือ ข่มมารดา ๑ ข่มบิดา ๑ ข่มพระอรหันต์ ๑ ทำร้ายพระพุทธเจ้าถึงห้อพระโลหิต ๑ ทำสงฆ์ให้แตกจากกัน ๑ แม้อย่างใดอย่างหนึ่ง

๓. คนปลอมเพศเป็นพระภิกษุ

๔. พระภิกษุกลับไปถือลัทธิอื่นผิด

๕. คนประทุษร้ายนางภิกษุณี

๖. พระภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วไม่ได้อยู่กรรม

๗. คนบั่นเข่ารว (กะเทย)

๘. คนอุกโตพญฺชนก (คนปรากฏทั้ง ๒ เพศ)

๙. สัตว์เดิยรณาน

๑๐. เปเรต

๑๑. เด็กอายุต่ำกว่า ๗ ขวบ^๗

๓.๒ หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุดุธรรม

^๗ อัง. ฉกก. (ไทย) ๒๒ / ๓๕๖ / ๔๔๕.

^๘ มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุธวิทยาลัย, พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี) (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุธวิทยาลัย, ๒๕๔๑) หน้า ๑๒๕.

คำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นกระบวนการธรรมแห่งการฝึกฝนและขัดเกลา คำสอนดังกล่าวมีความสอดคล้องกันระหว่างหลักปฏิบัติและผลที่พึงได้จากการปฏิบัตินั้น โดยมีหลักเกณฑ์หรือหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม หรือจุดหมาย เรียกว่า ไตรสิกขา

ในกระบวนการฝึกตามหลักไตรสิกขา ในเบื้องต้นผู้ฝึก หรือผู้ศึกษาต้องมีความเชื่อในโพธิศรัทธา ซึ่งหมายถึง ความเชื่อในปัญญามนุษย์ ว่ามีศักยภาพพอที่จะฝึกตนเองให้บรรลุถึงภาวะแห่งความไร้ทุกข์ เป็นอยู่ด้วยความสุขอิสระ เป็นพุทธะได้ ซึ่งถือว่าเป็นศรัทธาพื้นฐาน

โพธิ นั้นให้จุดเน้นทั้งในด้านศักยภาพที่มนุษย์ฝึกได้จนถึงที่สุด และในด้านของปัญญาให้เห็นว่าเป็นแก่นนำของการพัฒนานั้นอยู่ที่ปัญญา และศักยภาพสูงสุดนั้นก็แสดงออกที่ปัญญาเพราะตัวแทนหรือจุดศูนย์รวมของการพัฒนาอยู่ที่ปัญญา แต่เพื่อให้โพธิปรากฏขึ้นมา ทำบุคคลให้กลายเป็นพุทธะ มนุษย์ต้องมีกระบวนการพัฒนาที่เรียกว่า สิกขา หรือ “การศึกษา คือกระบวนการพัฒนามนุษย์ หรือฝึกมนุษย์ให้ปรากฏขึ้น ทำให้มนุษย์นั้นกลายเป็นพุทธะ”^๙

๓.๒.๑ หลักธรรมเพื่อการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์

ความเชื่อ ความเลื่อมใส ทางธรรมหมายถึง สิ่งที่ควรเชื่อ ความเชื่อที่ประกอบไปด้วยเหตุผล ความมั่นใจในความจริง ความดีงามและในการทำความดี ซึ่งเป็นพื้นฐานในการบรรลุธรรมของพุทธบริษัทในพุทธกาลและหลังพุทธกาล พระบาลีที่ปรากฏเป็นพระพุทธานุญาตแสดงไว้อย่างเดียว คือ “ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของตถาคต” หมายความว่าพระพุทธเจ้าผู้ที่มีศรัทธามั่นคงไม่คลอนแคลนย่อมได้รับอานิสงส์ ๕ ประการ คือ

๑. ย่อมได้รับการอนุเคราะห์จากผู้อื่นก่อน
๒. ย่อมได้รับการสนิทสนมและการยกย่องจากผู้อื่น
๓. ย่อมได้รับการต้อนรับจากผู้อื่น
๔. ย่อมได้รับการแนะนำสั่งสอนจากบัณฑิตและนักปราชญ์
๕. ย่อมเข้าถึงสุคติสวรรค์เป็นเบื้องหน้า^{๑๐}

หลักไตรสิกขาเป็นหลักธรรมที่สำคัญประการหนึ่ง เป็นกระบวนการพัฒนาพฤติกรรมพัฒนาจิตใจและพัฒนาปัญญา เพื่อนำชีวิตมนุษย์ให้ดำเนินไปสู่สภาวะที่ดีงาม มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทั้งทางกายสังขมและสิ่งแวดล้อมทางด้านวัตถุที่ถูกต้อง มีสุขภาพจิตที่ดี พึงตนเองได้จนกระทั่งบรรลุถึงโพธิ คือ ภาวะแห่งผู้รู้ ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจควบคุมของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน เรียกว่า พันทุกข์ บรรลุถึงภาวะที่เป็นอิสระ คือ นิโรธ ไตรสิกขา แยก

^๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *จะพัฒนาคนกันอย่างไร?*. พิมพ์ครั้งที่๗, (กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๔๓).หน้า๑๐๐.

^{๑๐} ๐ง.ปญจก./๓๖/๓๘/๘๖.

ออกเป็น ๒ คำ คือ ไตร + ลิกา “ไตรเป็นภาษา สันสกฤตว่า ตริ ตรงกับภาษาบาลีว่า ติ แปลว่าสาม หมายถึง อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา”^{๑๑}

ผู้ที่บรรลุนิพพานต้องมีศรัทธาเป็นพื้นฐาน นอกจากอาชีพที่ตนประกอบอยู่ ศรัทธาแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ประกอบด้วย

๑. กัมมศรัทธา เชื่อกรรม คือ กิจการงานที่บุคคลทำว่า ทำดีก็ให้ผลดี ทำชั่วก็ให้ผลชั่ว

๒. วิปากศรัทธา เชื่อวิปาก คือ เชื่อผลที่สุกมาจากกรรม เช่น ผลที่ดีก็สุกมาจากกรรมที่ดี ผลที่ชั่วก็สุกมาจากกรรมที่ชั่ว ศัพท์ว่า วิปาก นี้ ภาษาบาลีแปลว่า สุก หรือ สุกวิเศษ หมายถึงว่า ต่อเนื่องมาจากเหตุ เป็นส่วนผลหรือ ผล ที่เราเรียกว่าผลไม้ เพราะเป็นส่วนที่ผลิออกมา ส่วนวิปาก หรือผลหมายความว่าเหมือนกัน แต่คนไทยเข้าใจอีกอย่างหนึ่งก็มี คือ วิปากหมายถึงลำบาก ลำบากยากเข็ญอย่างไร เราก็เรียกว่าวิปาก นี้ผิดเรื่องผิดราว แต่ก็นิยมใช้กันไป ในที่นี้วิปาก หมายถึงผลที่สุกมาจากกรรม วิปากศรัทธา เชื่อผลที่สุกมาจากกรรมว่าผลที่ดีมาจากกรรมที่ดี ผลที่ชั่วมาจากกรรมที่ชั่ว

๓. กัมมัสสกตาศรัทธา ความเชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน หมายความว่า ทั้งเหตุ ทั้งผล รวมลงที่ตน เมื่อคนทำเหตุคือกรรมดี ก็แผ่ดีผลดีกรรมและผลที่ดีก็รวมลงอยู่ที่บุคคล เมื่อบุคคลทำกรรมที่ชั่ว แผ่ผลที่ชั่ว เหตุผลที่ชั่วก็รวมลงที่บุคคล จึงเรียกว่า กัมมัสสกตา ความที่สัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน^{๑๒}

สมเด็จพระสังฆราช กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงให้ความหมายว่า ลิกา ๓ เป็นชื่อของธรรม ๓ ประการ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ส่วนลิกา หมายถึง ข้อศึกษา หรือทางที่จะพึงดำเนิน และอธิบายให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างหลักการปฏิบัติกับผู้ปฏิบัติว่ามีความสำคัญเท่ากัน ทรงเปรียบเทียบไตรสิกขา เหมือนทางเดิน ผู้ปฏิบัติเหมือนคนเดินทางดังที่พระองค์ได้ทรงอธิบายว่า “เหมือนกับทางที่เดิน แต่ถ้าไม่มีคนเดิน ทางก็อยู่เปล่าๆ มีผู้เดินแต่ไม่มีทาง ก็เป็นไปไม่ได้ต้องมีทางเดินด้วย มีผู้เดินด้วยประกอบกันไป จึงจะสำเร็จประโยชน์”^{๑๓} ความหมายก็คือ ทั้งหมดของชีวิตคือการเดินทาง อย่างไรก็ดี ไตรสิกขา ไม่ได้หมายถึงทางเดิน ๓ สายทาง แต่หมายถึงแนวทางในการฝึกพัฒนาคน ๓ ขั้นตอน

^{๑๑} อด.ก. (ไทย) ๒๐/๙๑/๓๑๘.

^{๑๒} พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพฯ : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗๒.

^{๑๓} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, **ธรรมานุกรม**, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๑๗๒.

หลักไตรสิกขา จัดเข้าหมวดหมู่ตามสภาวะที่เป็นธรรมประเภทเดียวกัน เรียกว่า ชั้น ๓ เมื่อต้องการธรรมเหล่านั้นมาปฏิบัติหรือใช้งาน เรียกว่า สิกขา ๓ หรือ ไตรสิกขา เพิ่มคำว่า “อิ” เป็น อธิสัสสิกขา อธิจิตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ไตรสิกขา เป็นกระบวนการปฏิบัติธรรมเพื่อการพัฒนา ศักยภาพมนุษย์ มีจุดหมายสูงสุด คือ เข้าถึงสภาวะที่ไร้ทุกข์ มีจิตใจที่เป็นอิสระ กระทำการต่างๆ ด้วย ปัญญาไม่ถูกชักนำด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน มีสภาวะที่ครบถ้วนสมบูรณ์มีขอบเขตครอบคลุมวิถีชีวิต ทั้งหมด การพัฒนาในด้านความประพฤติ หรือพฤติกรรม ให้มีความสงบเรียบร้อย มีความสุจริต สะอาดทางกาย วาจาและทางอาชีวะ เรียกว่า ศีลสิกขา เป็นขั้นต้นในการพัฒนาชีวิตทางด้าน สัมมาวาจา สัมมาภังคะ และสัมมาอาชีวะให้เจริญงอกงามขึ้นจนมีความสมบูรณ์พร้อมทางด้าน ความประพฤติวินัยและความสัมพันธ์ทางสังคมถึงมาตรฐานของอริยชน เป็นประเภทพื้นฐานที่จะ ส่งเสริมการพัฒนาเสริมสร้างคุณภาพจิตให้ดีขึ้น ศิลจึงมีความสำคัญมาก เป็นฐานของคุณความดีทั้ง ปวง หากปราศจากศีลแล้ว คุณธรรมอย่างอื่นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ศีลเปรียบเหมือนศิระะ ร่างกาย ขาดศิระะไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ฉันใด คุณธรรมทั้งปวงจะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่เริ่มต้นด้วยศีลฉันนั้น หน้าที่ของศีล คือ การขจัดความชั่วทางกายและวาจา ความดีของศีลอยู่ที่การรักษาศีลให้สะอาด บริสุทธิ์ ไม่ให้ขาด ไม่ล่วงละเมิดสิกขาบท การบรรลุดุธรรมของบุคคลหลากหลายอาชีพในอดีต ล้วน เริ่มต้นจากการที่พวกเขาเหล่านั้นมีศีลบริสุทธิ์ไตรสิกขา แปลว่า สิกขา ๓ หมายถึงข้อธรรมที่ควรศึกษา การศึกษาข้อปฏิบัติที่พึงศึกษา การฝึกฝนอบรมตนในเรื่องที่ควรศึกษา ๓ อย่างคือ

๑) อธิสัสสิกขา คือศึกษาเรื่องศีล อบรมปฏิบัติให้ถูกต้องดีงาม ให้ถูกต้องตามหลักจลศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล ตลอดถึงปฏิบัติอยู่ในหลัก มัชฌิมศีล และมหาศีล ตลอดถึงปฏิบัติอยู่ในหลัก อินทริยสังวร สติสัมปชัญญะ และสันโดษ

๒) อธิจิตตสิกขา คือศึกษาเรื่องจิต อบรมจิตให้สงบมั่นคงเป็นสมาธิ ได้แก่การบำเพ็ญสม ถรรพฐานของผู้สมบูรณ์ด้วยอริยศีลชั้นจนได้บรรลุดมาน ๔

๓) อธิปัญญาสิกขา คือศึกษาเรื่องปัญญาอบรมตนให้เกิดปัญญาแจ่มแจ้ง ได้แก่การ บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานของผู้ได้มานแล้วจนได้บรรลุนิพพาน ๘ จนบรรลุดุธรรมขั้นสูงเป็นพระอรหันต์

๓.๒.๒ กรรมฐาน ๒

กรรมฐาน เป็นหลักปฏิบัติที่สำคัญอย่างหนึ่งในทางพุทธศาสนา ถึงกับมีผู้กล่าวว่า ผู้ใด ยังไม่เข้าใจหรือยังไม่ปฏิบัติกรรมฐานชื่อว่ายังไม่รู้จักพุทธศาสนา กรรมฐาน แปลว่า ที่ตั้ง (ฐาน) แห่งการงาน (กรรม)แต่เป็นการทำงานทางใจและเป็นงานที่มีคุณค่าสูงมาก ซึ่งก็หมายถึงที่ตั้งแห่งงาน ทำความเพียรฝึกอบรมจิต หรือวิธีฝึกอบรมจิตพัฒนาจิตนั่นเอง เหตุนี้ กรรมฐาน จึงเป็นงานที่ ประเสริฐของใจ เป็นงานที่ทำให้จิตมีค่าสูงขึ้นเพราะใจที่ไม่มีกรรมฐานเป็นใจที่ไม่ได้ฝึกฝนอบรมมัก ว้าวุ่นฟุ้งซ่าน ไร้สมรรถภาพและอ่อนแอ ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาแก่ตนเองและสังคมโดยรวมได้

เหมือนกับคนที่ว่างงาน ไม่มีงานทำไม่มีที่ทำงานเป็นหลักแหล่ง ย่อมจะก่ออาชญากรรมต่าง ๆ ได้ง่าย ธรรมเนียมจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งต่อชีวิต เป็นการขจัดความเศร้าหมองออกจากจิต เป็นการพัฒนาจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพ ซึ่งจะทำได้ผลคือความสงบสุข นอกจากจะเรียกว่า ธรรมเนียมแล้ว บางที่ท่านเรียกว่า “ภาวนา” เพราะเป็นภาเวตัพพธรรม เป็นธรรมที่ควรเจริญหรือทำให้เกิดมีขึ้นสำหรับฝึกอบรมจิตใจ ในที่นิกาย ปาฏิภรรค พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๑ ได้แสดงภาวนาหรือ ธรรมเนียม ไว้ ๒ อย่าง คือ สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐานหรือวิปัสสนาภาวนา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงวางหลักการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงการบรรลุธรรม ที่เรียกว่า ภาวนา คำว่า “ภาวนา” หมายถึง ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมทางกาย ทางจิต และทางปัญญา^{๑๔} หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมเนียม แปลว่า อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งสมถะและวิปัสสนาภาวนา^{๑๕} ภาวนา มี ๒ อย่าง คือ สมถะและวิปัสสนาภาวนา^{๑๖} สำหรับวิธีปฏิบัติทั้งสมถะและวิปัสสนาภาวนา ถึงแม้จะมีวิธีปฏิบัติที่ต่างกันอย่างก็ตาม แต่ภาวนาทั้งสองต่างช่วยสนับสนุนเกื้อกูลให้เข้าถึงการบรรลุธรรมในแต่ละระดับ ตามอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

สมถภาวนา

การเจริญสมถภาวนา มีความสำคัญต่อการพัฒนาจิต เพราะจิตที่ผ่านการอบรมด้วยสมาธิมาอย่างดีแล้ว จิตถูกไม่ครอบงำด้วยอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นจิตที่ควรต่อการทำงาน โดยเฉพาะเอื้ออำนวยต่อการเกิดขึ้นของกุศลธรรมเบื้องสูง คือ ปัญญา ให้มีความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น และแม้ที่สุด คือ สนับสนุนให้เข้าถึงการบรรลุธรรม^{๑๗} พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสถึง ความแตกต่างระหว่างจิตของบุคคลที่ยังไม่ได้รับการฝึกอบรมด้วยสมาธิและจิตที่อบรมด้วยสมาธิมาอย่างดีแล้วว่า

จิตของบุคคลที่ยังไม่ได้รับการอบรมด้วยสมาธิ จะมีธรรมชาติที่ตื้นร่น กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก^{๑๘} และควบคุมได้ยาก มีการเปลี่ยนแปลงได้ง่าย ชอบไปหาธรรมที่ปรารถนา และท่องเที่ยวไปได้ไกล ท่องไปดวงเดียว เป็นจิตที่ไม่รู้แจ้งในพระสัทธรรม ไม่มีมั่นคง มีความเลื่อมใสที่เลื่อนลอย และมีปัญญาที่ไม่สมบูรณ์^{๑๙}

ส่วนจิตของบุคคลที่ได้รับการอบรมด้วยสมาธิมาอย่างดีแล้ว จะมีธรรมชาติที่เกื้อกูลต่อ

^{๑๔}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๑๕}พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๗๖๐.

^{๑๖}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๖๙.

^{๑๗}อง.นงก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘-๕๑๓.

^{๑๘}ช.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓/๓๕.

^{๑๙}ช.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖-๓๗/๓๗-๓๘.

กุศลธรรม คือ บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากความเศร้าหมอง มีความตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอ่อน แกร่งการทำงาน เป็นไปเพื่อความสุขในปัจจุบัน และเป็นไปเพื่อความสำเร็จของญาณทัสสนะ เพื่อสติสัมปชัญญะ และเป็นไปเพื่อความสำเร็จออกจากอาสวะทั้งหลาย^{๒๐}

ทั้งสองส่วน คือ ความแตกต่างระหว่างจิตที่ไม่ได้รับการอบรมและจิตที่ได้รับการอบรมด้วยสมาธิมาดีแล้ว จิตที่ไม่ได้รับการอบรม มักจะคล่องไปในอกุศลธรรม ส่วนจิตที่อบรมมาดีแล้ว จะตามเจริญอยู่กุศลธรรมตลอดเวลา อย่างไรก็ตาม การจะพัฒนาจิตที่ยังไม่ได้อบรมด้วยสมาธิ ให้กลับกลายเป็นจิตที่โน้มไปในกุศลธรรมนั้น

ธรรมชาติของจิตที่ยังไม่ได้อบรม มักกวัดแกว่งไปตามอารมณ์ที่น่ารัก น่ายินดี น่าปรารถนา หากได้อารมณ์ตามที่ตนปรารถนา ก็เกิดความยินดี ติดใจ หลงใหล หรือไม่ได้อารมณ์ตามที่ตนปรารถนา ก็เกิดความยินร้าย ชัดเคืองใจ บางครั้งเป็นเหตุให้เกิดอกุศลธรรมอื่นๆ เกิดขึ้นในจิต อาทิ ความโกรธ ความโลภ ความหลง ความฟุ้งซ่าน ความครุ่นคิดในเรื่องนั้น ความกังวลใจ ความรำคาญใจ ตลอดทั้งความลังเลสงสัยในเรื่องนั้นๆ เหล่านี้คือความไม่รู้ทั่วถึงธรรมที่เป็นประโยชน์ของตน ประโยชน์ผู้อื่น หรือประโยชน์ทั้งสอง และไม่สามารถทำให้แจ้งในญาณทัสสนะอันประเสริฐได้ อกุศลธรรมเหล่านี้เรียกว่า นิวรณ์ คือ อกุศลธรรมทั้งหลายที่คอยเป็นอุปสรรคกั้นจิตให้เศร้าหมอง และทอนปัญญาไม่ให้มีกำลัง นิวรณ์ มี ๕ อย่าง ได้แก่ กามฉันทะ ความพอใจในกามคุณอารมณ์ พยาบาท ความคิดร้าย ถีนมิทธะ ความหดหู่และความเซื่องซึม อุทธัจจะกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจ วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยในกุศลธรรม^{๒๑}

เมื่อบุคคลปรารถนาจะกระทำความเพียร “เพื่ออบรม คัมภีร์ รักษากิจ โดยสำรวจระวางไว้ดีแล้ว เป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่หลวง และนำความสุขมาให้”^{๒๒} ด้วยการอบรมจิตด้วยสมาธิ ที่เรียกว่า สมถภาวนา หมายถึง การอบรมจิตให้มีความสงบ ระงับ ตั้งมั่น และไม่หวั่นไหวในอารมณ์ทั้งหลาย^{๒๓} ให้ดำเนินไปอย่างถูกต้อง จะทำให้จิตไม่ฟุ้งซ่าน และชัดสายไปในอารมณ์ทั้งหลาย^{๒๔}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสถึง แนวทางการอบรมจิตด้วยสมาธิว่า ผู้ปฏิบัติควรแสวงหาสถานที่ที่สัปปะยะ ควรแก่การปลีกเร้นต่อการภาวนา อาทิ ป่าโคนไม้ ภูเขา ถ้ำ ป่าช้า ที่แจ้ง

^{๒๐} อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๖-๕๐๗.

^{๒๑} สรุปลสารจาก อง.ปญจ. (ไทย) ๒๒/๕๑/๘๙-๙๑.

^{๒๒} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๐-๔๐/๖-๗.

^{๒๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

^{๒๔} พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๓๔.

เรือนร่าง ซึ่งเป็นสถานที่ที่ไม่มีผู้คนพลุกพล่าน^{๒๕} สกัดจากการเห็นรูป เสียงที่ไม่สบาย หรือสังตจาก
 กามคุณ ๕ ทั้งหลายที่ไม่สบาย^{๒๖} และเป็นอุปสรรคต่อการอบรมจิตด้วยสมาธิ^{๒๗} เมื่อผู้ปฏิบัติแสวงหา
 สถานที่ที่สัปปายะ ควรแก่การหลีกเร้นสำหรับภาวนาเรียบร้อยแล้ว ผู้ปฏิบัติควรเริ่มต้นการอบรมจิต
 ด้วยสมาธิดังที่ ฌานวิภังค์ ได้แสดงไว้ ดังนี้

ภิกษุสำรวมด้วยดีในศีล เป็นผู้ไม่ทุศีล ถึงพร้อมด้วยการไม่ล่วงละเมิดในศีล เห็น
 โทษภัยในอกุศลธรรมแม้มีเพียงเล็กน้อย และสมทานสิกขาบททั้งหลาย เป็นผู้คุ้มครองใน
 อินทรีย์ทั้งหลายของตน รู้จักประมาณในการบริโภค^{๒๘} หมั่นประกอบความเพียรอย่าง
 ต่อเนื่องทั้งในปฐมยามและปัจฉิมยาม เจริญอยู่ในโพธิปักขิยธรรม^{๒๙} และมีปัญญา^{๓๐} เป็น
 อุบายในกิจทั้งหลาย

ภิกษุเป็นผู้มีสติระลึกรู้ใน อิริยาบถน้อยใหญ่ของตนที่กำลังดำเนินไป การเดิน การ
 นั่ง การนอน การตื่น การก้าวไปข้าง การถอยหลัง การเหลียวดู การนั่งงุ่มง่าม การพูด
 การฟัง การดู การเหยียด การคู้ การกิน การเคี้ยว การดื่ม การนึ่ง การขับถ่าย
 อุจจาระและปัสสาวะ

ภิกษุเป็นผู้ละจากอกุศลธรรมทั้งปวง มีจิตบริสุทธิ์ สงบ ระวัง จากกามและอกุศล
 ทั้งปวง โดยชำระจิตให้บริสุทธิ์อยู่เสมอ จากอภิชฌา ความเพ่งเล็งอยากได้, ความ
 พยาบาท ความคิดร้าย, ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม, อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่าน
 ความรำคาญใจ และวิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยในกุศลธรรมทั้งหลาย

ภิกษุเป็นผู้มีจิตที่ปราศจากนิวรณ์ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง ทอนกำลังแห่งปัญญา
 มีจิตสงบ ระวังจากอกุศลธรรมทั้งปวง บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และมีความตั้ง
 มั่นอยู่ภายใน

บรรลุทุติยฌาน เพราะวิตกและวิจารณ์หายไป มีแต่ปิติ สุข และมีความตั้งมั่นอยู่
 ภายในบรรลุตติยฌาน เพราะปิตินี้หายไป มีสติ สงบ ระวัง สุข อุเบกขา และมีความตั้ง
 มั่นอยู่ภายใน

บรรลุจตุตถฌาน เพราะสุขคลายไป สงบ ระวัง ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์
 มีอุเบกขา และมีความตั้งมั่นอยู่ภายใน

^{๒๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๔.

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๒๙/๑๖๕/๑๖๗-๑๖๘.

^{๒๗} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๔/๕๖๔.

^{๒๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๙๑.

^{๒๙} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๙๒.

^{๓๐} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๙๒.

บรรลู่อาส้านัญจายตนฌาน เพราะปฏิขันธ์สัญญาดับไป กำหนดบริกรรมในอากาศไม่มีที่สุด มีสติที่บริสุทธิ์ มีอุเบกขา และมีความตั้งมั่นอยู่ภายใน

บรรลู่วิญญาณัญจายตนฌาน เพราะก้าวล่วงอาส้านัญจายตนฌาน กำหนดบริกรรม วิญญาณไม่มีที่สุด มีสติที่บริสุทธิ์ มีอุเบกขา และมีความตั้งมั่นอยู่ภายใน

บรรลู่อาภิกขัญจายตนฌาน เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนฌาน กำหนดบริกรรม ความไม่มีอะไรเป็นที่สุด มีสติที่บริสุทธิ์ มีอุเบกขา และมีความตั้งมั่นอยู่ภายใน

บรรลู่เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน เพราะก้าวล่วงอาภิกขัญจายตนฌาน กำหนดบริกรรมในความไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ มีสัญญาก็ไม่ใช่ มีสติที่บริสุทธิ์ มีอุเบกขา และมีความตั้งมั่นอยู่ภายใน^{๓๑}

อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต ฌานสูตร ได้แสดงถึง จิตของบุคคลที่อบรมด้วยสมาธิมาอย่างดีแล้ว จะสนับสนุนเกื้อกูลปัญญาให้มีความบริบูรณ์ยิ่งขึ้น จนเป็นปัญญาที่สามารถประหาคณกิเลสได้โดยเด็ดขาด ดังนี้

ภิกษุอาศัยฌานอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนสามารถปฏิบัติได้แล้ว อาทิ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อาส้านัญจายตนฌานวิญญาณัญจายตนฌาน อาภิกขัญจายตนฌาน และเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน จากนั้นพิจารณาธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกับองค์ฌาน คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ดุจหัวผี เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา แล้วสละคืนในสังขารทั้งหลาย น้อมจิตไปยังพระนิพพาน และเข้าถึงความสงบ ประณีต อันได้แก่ ความระงับจากสังขาร ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปจากตัณหา ความคลายกำหนด ความดับจากกิเลสทั้งหลาย และการเข้าถึงพระนิพพาน จากฌานที่ตนปฏิบัติได้^{๓๒}

ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ได้แสดงจิตของบุคคลที่อบรมดีแล้วด้วยฌานสมาธิ จะมีคุณลักษณะ ๘ ประการ คือ

- ๑) เนกขัมมะ หลีกออกจากกามคุณทั้งหลาย
- ๒) อพยาบาท ความไม่พยาบาทเบียดเบียน
- ๓) อาโลกสัญญา การกำหนดรู้ในแสงสว่าง ปราศจากความมืดทึบและเชื่องซึมในอารมณ์ทั้งหลาย
- ๔) อวิกเขปะ ความไม่ฟุ้งซ่าน
- ๕) ธีมมวัตถาน ความกำหนดรู้ในธรรม ไม่มีความลังเลสงสัยในธรรมทั้งหลาย

^{๓๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๕-๓๘๖.

^{๓๒} สรุปลงสารจาก อง.นวก (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘-๕๑๓.

- ๖) ญาณ ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องนำออกจากอวิชชา
- ๗) ปามุขชะ มีความปราโมทย์เป็นเครื่องนำออกจากอโรติ ความไม่ยินดี ความไม่พอใจ
- ๘) ประกอบด้วยกุศลธรรม เป็นเครื่องนำออกจากอกุศลธรรมทั้งหลาย^{๓๓}

สมาธิที่สามารถสนับสนุนเกื้อกูลต่อการพัฒนาปัญญา ก็มีได้มีเพียงสมาธิในระดับฌานเท่านั้น สมาธิในระดับรองๆ ลงไป ก็สามารถสนับสนุนเกื้อกูลต่อการพัฒนาปัญญา ได้ด้วยเช่นกัน พระพุทธโฆสจารย์ ได้จำแนกสมาธิตามความแนบแน่นแห่งอารมณ์ของการบริกรรม ชวไว้ ๓ ระดับ ประกอบด้วย

๑) ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วคราว หรือสมาธิขั้นต้น ซึ่งสามารถนำไปใช้ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเป็นจุดเริ่มต้นของวิปัสสนากาวนา

๒) อุปจารสมาธิ สมาธิที่จวนจะตั้งมั่น เป็นอัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิขั้นระดับนิรณันท์ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน

๓) อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ถือว่า เป็นผลสำเร็จสำหรับผู้ปรารถนาการเจริญสมณธรรมฐาน^{๓๔}

ในพระสูตรตันตปิฎกอังคุตตรนิกาย เอกนิบาตร เล่มที่ ๓๓ ได้จำแนกสมาธิตามด้วยวิธีการต่างๆ ไว้สรุปได้ว่า

ก. จำแนกสมาธิ ตามลักษณะของการพิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์ มี ๓ ประเภท คือ

๑) สุกขยุตสมาธิ คือ สมาธิที่เกิดจากการพิจารณาโดยความว่างเปล่า ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ปัญญาที่เข้าถึงความหลุดพ้น ด้วยการกำหนดอนัตตลักษณะ

๒) อนิมิตตสมาธิ คือ สมาธิที่เกิดจากการพิจารณา โดยความไม่มีนิมิต หรือเครื่องหมายใดๆ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ปัญญาที่เข้าถึงความหลุดพ้นด้วยการกำหนดอนิจจลักษณะ

๓) อัปปณิหิตสมาธิ คือ สมาธิที่เกิดจากการพิจารณาธรรม โดยความไม่มีที่ตั้งของความปรารถนา หรือไม่มีที่ตั้งของกิเลส ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ปัญญาที่เข้าถึงความหลุดพ้นด้วยการกำหนดทุกขลักษณะ^{๓๕}

ข. จำแนกสมาธิ ตามลักษณะขององค์ฌาน มี ๓ ประเภท คือ

๑) สวิตกกังขวิจาร์สมาธิ ได้แก่ สมาธิในปฐมฌาน เป็นสมาธิที่มีวิตกและวิจารณ์

๒) อวิตักกวิจาร์มัตตสมาธิ ได้แก่ สมาธิในทุติยฌานเป็นสมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารณ์

๓) อวิตักกอวิจาร์สมาธิ ได้แก่ สมาธิในตติยฌาน เป็นสมาธิที่ไม่มีวิตกวิจารณ์^{๓๖}

^{๓๓} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๓/๒๓๔-๒๓๖.

^{๓๔} พระพุทธโฆสชะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๒๕๔.

^{๓๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๓.

พระพุทธโฆสาจารย์ ได้แสดงการเตรียมตัวของผู้ปฏิบัติก่อนเข้าอบรมจิตด้วยสมาธิ ไว้ใน คัมภีร์สุทฺธิมรรค โดยสังเขปดังนี้

๑. ปลิตโณ ความกังวลทั้งหลายที่เป็นอุปสรรคต่อการเจริญสมณธรรมฐาน ผู้ปฏิบัติควร ตัดความกังวล ๑๐ ประการ คือ ความกังวลใจในที่อยู่ ตระกูล ลากสักการะ หมุ่นคะ สิ่งปลูกสร้าง การเดินทาง ญาติ โรคภัย การเล่าเรียน และการแสดงฤทธิ์

๒. ครูอาจารย์ ผู้เป็นกัลยาณมิตร ผู้ปฏิบัติควรมีครูอาจารย์คอยแนะนำการปฏิบัติของตน

๓. จริต ผู้ปฏิบัติควรมีความเข้าใจในจริตของตนว่า ควรจะเจริญกรรมฐานแบบไหน หรือกรรมฐานแบบไหน สบายกับจริตของตน^{๓๖}

๔. สถานที่ที่สบายต่อการเจริญสมณธรรมฐาน ผู้ปฏิบัติควรงดเว้นวัดหรือสถานที่ที่ไม่สมควรแก่การเจริญสมณธรรมฐาน ๑๘ ประการ คือ มีขนาดใหญ่ ฟังก่อสร้างใหม่ๆ มีความชำรุด อยู่ริมทางหลวง อยู่ริมสระน้ำ อยู่ใกล้โบสถ์ที่ใช้เป็นฝัก มีไม้ดอก มีไม้ผล มีคนมาก ใกล้ตัวเมือง ใกล้ป่าไม้ ใกล้ไร่นา มีคนทะเลาะกัน ใกล้ทำน้ำ ใกล้ชุมชนติดกับชายแดน อยู่ติดชายแดน สถานที่ที่ไม่สบาย และสถานที่ที่หาอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตรไม่ได้ และสถานที่ที่สบายควรแก่การภาวนา ควรมีคุณลักษณะ ๕ ประการ คือ

๑) เป็นสถานที่ที่ไม่ใกล้และไม่ไกลจนเกินไป การเดินไปมาไม่มีความสะดวกสบาย

๒) เงียบ สงัด ทั้งในกลางวันและกลางคืน ไม่มีผู้พลุกพล่าน

๓) ไม่มีเหือบ ยุง และสัตว์ทั้งหลายที่เลื้อยคลานทั้งหลาย ที่ทำให้เกิดอันตราย

๔) ปัจจัย ๔

๕) สถานที่ที่มีครูอาจารย์ หรือผู้ทรงพหุสูต^{๓๗}

เพื่อให้การเจริญสมณธรรมฐานมีประสิทธิภาพ ผู้ปฏิบัติควรเลือกอารมณ์สมณธรรมฐาน ให้สบายกับจริตของตน^{๓๘} เพราะจะช่วยสนับสนุนให้อุปนิสัยที่เป็นเจ้าเรือนอยู่แล้ว มีให้กำเริบ ขึ้นมาได้ง่าย กิเลสสามารถสงบ ระงับ ไม่กำเริบได้ด้วยกับสมณธรรมฐานที่มีความสบายต่อจริตทั้ง ๖ ประเภท ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑. รากจริต หมายถึง ผู้มีรากจะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางรากะ อาทิวรรคสวรัทกาม บุคคลผู้มีรากจริตควรเจริญกรรมฐาน ๑๑ อย่าง คือ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ

๑

^{๓๖} อด.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓/๖๐.

^{๓๗} อด.เอกก. (ไทย) ๓๓/๒๒๕-๒๔๖/๒๖๘.

^{๓๘} พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๔๗-๒๑๒.

^{๓๙} อด.เอกก. (ไทย) ๓๓/๒๒๕-๒๔๖/๒๖๘.

๒. โทสจิริต หมายถึง ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปในทางโทสะ อาทิ ใจร้อนและหงุดหงิดง่าย บุคคลผู้มีโทสจิริตควรเจริญกรรมฐาน ๘ อย่าง คือ อัปปมัญญา ๔ และวรรณกสิณ ๔

๓. โมหจิริต หมายถึง ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปในทางโมหะ อาทิ มีความเขลา เงา ซึม และใคร่ว่าอย่างไรก็คล้อยตามไป บุคคลผู้มีโมหจิริตควรเจริญ อานาปานสติกรรมฐาน

๔. วิตกจิริต หมายถึง ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ อาทิ มีนิสัยชอบครุ่นคิดวุ่นวาย คิดจับจด ฟุ้งซ่าน และไม่กล้าตัดสินใจ บุคคลผู้มีวิตกจิริตควรเจริญอานาปานสติกรรมฐาน

๕. สัทธาจิริต หมายถึง ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางซาบซึ้งและมีความเลื่อมใสง่าย บุคคลผู้มีสัทธาจิริตควรเจริญอนุสสติ ๖ มีพุทธานุสสติ เป็นต้น

๖. พุทธิจิริต หรือญาณจิริต หมายถึง ผู้มีลักษณะนิสัยชอบหาความรู้ ชอบใช้ความคิดพิจารณาหาความจริง และมองสรรพสิ่งไปตามความจริงนั้นๆ บุคคลผู้มีพุทธิจิริตควรเจริญกรรมฐาน ๔ อย่าง คือ มรณานุสสติ อุปสมานุสสติ อาหาระปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุววัตถาน^{๔๐}

ส่วนกรรมฐานที่เหลือ ๑๐ อย่าง คือ

ปฐวี อาโป เตโช วาโย อากาส อาโลกะ และอรุปรกรรมฐาน ๔ เหมาะสำหรับผู้ทุกจริต พระพุทธโฆสจารย์ ได้แสดงอุบายวิธีให้จิตมีอารมณ์เป็นที่ยึดเหนี่ยว โดยประทับประคองจิตไว้ด้วยการบริกรรมในอารมณ์นั้นๆ จนจิตเกิดความสงบ ระวัง ตั้งมั่น อยู่ในอารมณ์เดียว ซึ่งอารมณ์อันที่เป็นตั้งแห่งการบริกรรม จนจิตเกิดเป็นสมาธิขึ้นมาได้นั้น เรียกว่า อารมณ์สมถกรรมฐาน^{๔๑}

สมถกรรมฐาน ซึ่งมีทั้งหมด ๔๐ อย่าง คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรุปรกรรมฐาน ๔ อาหาระปฏิกูลสัญญา ๑ และจตุธาตุววัตถาน ๑^{๔๒} มีอรรถาธิบายสรุปได้ว่า

๑. กสิณ ๑๐ คือ การเพ่งวัตถุ เพื่อจูงจิตให้นิ่งอยู่กับวัตถุ และเพื่อให้จิตเป็นสมาธิ^{๔๓} กสิณ ๑๐ อย่าง ประกอบด้วย

- ๑) ปฐวีกสิณ กสิณที่มีดินเป็นอารมณ์
- ๒) อาโปกสิณ กสิณที่มีน้ำเป็นอารมณ์
- ๓) เตโชกสิณ กสิณที่มีเปลวไฟเป็นอารมณ์

^{๔๐} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๕/๓๐๔.,

^{๔๑} พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๗๖๐.

^{๔๒} พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๘๒.

^{๔๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๖.

- ๔) วาโยกสิน กสินที่มีลมเป็นอารมณ์
- ๕) นีลกสิน กสินที่มีสีเขียวเป็นอารมณ์
- ๖) ปิตกสิน กสินที่มีสีเหลืองเป็นอารมณ์
- ๗) โลหิตกสิน กสินที่มีสีแดงเป็นอารมณ์
- ๘) โอทาทกสิน กสินที่มีสีขาวเป็นอารมณ์
- ๙) อากาสกสิน กสินที่มีอากาศเป็นอารมณ์
- ๑๐) อาโลกกสิน กสินที่มีแสงสว่างเป็นอารมณ์^{๔๔}

วิธีการเจริญกสิน ให้ผู้ปฏิบัติเลือกกสินใดกสินหนึ่งให้เหมาะสมกับจริตของตน จากนั้นให้ผู้ปฏิบัติเพ่งดูกสินนั้น โดยหลับตาและนึกถึงกสินนั้น จนสามารถเห็นกสิน เหมือนกับมองเห็นด้วยตาเนื้อ ถ้าผู้ปฏิบัติไม่สามารถจำกสินได้ก็ให้ลืมหาดูกสินอีกครั้ง จนกระทั่งสามารถจำภาพกสินได้ เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถจดจำภาพกสินนั้นได้ด้วยจิต เรียกว่า นิमित แสดงว่าจิตกำลังจะเป็นสมาธิ จากนั้นให้มีสติอยู่กับนิมิตนั้นตลอดเวลา^{๔๕}

กสิน ๑๐ อย่างนั้น วรรณกสิน ๔ อย่าง คือ นีลกสิน นีตกสิน โลหิตกสิน และโอทาทกสิน สัปายะต่อผู้มีโทสจริต ภูตกสิน ๔ อย่าง และอาโลกกสิน ๑ ได้แก่ ภูตกสิน ๔ คือ ปฐวีกสิน อาโปกสิน เตโชกสิน วาโยกสิน และอาโลกกสิน สัปายะต่อผู้ปฏิบัติทุกจริต^{๔๖}

๒. อสุภะ ๑๐ คือ การพิจารณาร่างกายว่าเป็นของไม่งาม^{๔๗} อสุภะ ๑๐ อย่าง ประกอบด้วย

- ๑) อุทฐมาตกะ ศพที่พองอืด
- ๒) วนีลกะ ศพที่เน่าเป็นสีเขียว
- ๓) วิปฺพพกะ ศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้ม
- ๔) วิจ-ฉิททกะ ศพที่ขาดจากกันเป็นท่อน
- ๕) วิกขายิตกะ ศพที่ถูกสัตว์กัดกิน
- ๖) วิกขิตตกะ ศพที่ถูกสัตว์กัดกินกระจาย
- ๗) หตวิกขิตตกะ ศพที่ถูกอาวุธสับเป็นท่อน
- ๘) โลหิตกะ ศพที่มีอาบไปด้วยเลือด
- ๙) ปุพฺพวกะ ศพที่มีหมูหนอนซอนไช

^{๔๔} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๖๖/๖๗.

^{๔๕} พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๒๑๕-๒๑๘.

^{๔๖} อ.จ.เอกก. (ไทย) ๓๓/๒๒๕-๒๔๖/๒๖๘.

^{๔๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๙๕.

๑๐) อัญญิกะ ศพที่เป็นกองกระดูก^{๔๘}

รูปแบบและวิธีการของการปฏิบัติอสุภกรรมฐาน ให้ผู้ปฏิบัติเข้าไปยังป่าช้า จากนั้นสำรวจหาซากศพอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๑๐ อย่าง “จากนั้นพิจารณาและเพ่งซากศพให้เป็นนิมิตจนกระทั่งจิตสามารถเข้าถึงความสงบ ระวัง ธรรมเนียมข้อนี้สัปปายะต่อผู้มีราคะจริต”^{๔๙}

๓. อนุสติ ๑๐ คือ การระลึกถึงสิ่งที่ไม่ขาดสาย^{๕๐} อนุสติ ๑๐ อย่าง ประกอบด้วย

- ๑) พุทธานุสติ การระลึกถึงคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอารมณ์
- ๒) อัมมานุสติ การระลึกถึงพระธรรมคุณเป็นอารมณ์
- ๓) สังฆานุสติ การระลึกถึงพระสงฆ์คุณเป็นอารมณ์
- ๔) สีลานุสติ การระลึกถึงศีลของตนเป็นอารมณ์
- ๕) จาคะอนุสติ การระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาคแล้วเป็นอารมณ์
- ๖) เทวตานุสติ การระลึกถึงเทวดาที่มีศีลาคุณเสมอเหมือนกับตน โดยตั้งเทวดาเหล่านั้นเป็นพยาน แล้วย้อนกลับมาระลึกถึงศีลาคือคุณของตนเป็นอารมณ์
- ๗) อุปสมานุสติ การระลึกถึงคุณของพระนิพพาน ซึ่งสงบระงับจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งหลายเป็นอารมณ์
- ๘) มรณานุสติ การระลึกถึงความตาย ที่จะมาถึงตนเป็นอารมณ์
- ๙) กายคตาสติ การตั้งสติไว้ภายในกาย ซึ่งร่างกายประกอบด้วย ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น เป็นอารมณ์

๑๐) อานาปานสติ การระลึกถึงลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์^{๕๑}

บรรดาอนุสติ ๑๐ อย่างนั้น อนุสติ ๖ อย่าง คือ พุทธานุสติ อัมมานุสติ สังฆานุสติ สีลานุสติ จาคะอนุสติ และเทวตานุสติ สัปปายะต่อผู้มีศรัทธาจริตอนุสติ ๒ อย่าง คือ

๑) อุปสมานุสติและมรณานุสติ สัปปายะต่อผู้มีพุทธิจิตกตาคตาสติ สัปปายะต่อผู้มีราคะจริต

๒) อานาปานสติ สัปปายะต่อผู้มีโมหะจริตและวิตกจริต^{๕๒}

๔. อัปปมัญญา ๔ คือ ธรรมที่แผ่ไปในสรรพสัตว์โดยไม่มีขอบเขต ไม่มีประมาณ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “พรหมวิหาร ๔”^{๕๓} อัปปมัญญา ๔ อย่าง ประกอบด้วย

^{๔๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๖๗-๖๘., พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๓๑๕.

^{๔๙} พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๙๑.

^{๕๐} พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๗๖๔.

^{๕๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓, ๑๖๓-๑๘๓.

^{๕๒} พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๙๑.

- ๑) เมตตา การแผ่ความรัก ความปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์ โดยไม่เลือกชั้น วรรณะ
- ๒) กรุณา การแผ่ความสงสารต่อสรรพสัตว์ที่กำลังได้รับความทุกข์ และกำลังจะได้รับความทุกข์ในอนาคต โดยไม่เลือกชั้น วรรณะ
- ๓) มุทิตา ความพลอยยินดีต่อสรรพสัตว์ที่กำลังได้รับความสุข โดยไม่เลือกชั้น วรรณะ

๔) อุเบกขา การวางเฉยต่อสรรพสัตว์โดยปราศจากความรัก ความสงสาร และความยินดี โดยไม่เลือกชั้น วรรณะ^{๕๔} อัปมัญญา ๔ อย่างนี้ สัปปายะแก่ผู้ปฏิบัติที่มีโพธิจิต^{๕๕}

๕.อาหาเรปฏิกูลสัญญา คือ การพิจารณาอาหารโดยความเป็นปฏิกูล โดยที่ผู้ปฏิบัติจะต้องพิจารณาอาหารโดยความเป็นปฏิกูลบ้าง โดยความที่ตั่งบ้าง โดยความเป็นที่รวมของสิ่งปฏิกูลบ้าง และโดยการพิจารณาอาหารขณะที่มีการย่อยอย่างต่อเนื่อง grunnฐานมีความสัปปายะแก่ผู้ปฏิบัติที่มีพุทธิจิต^{๕๖}

๖. จตุธาตุวัตถาน คือ การพิจารณาร่างกายโดยความเป็นที่ประชุมรวมกันของธาตุทั้ง ๔ คือ ปรวิธาตุ ธาตุดิน, เตโชธาตุ ธาตุไฟ, อาโปธาตุ ธาตุน้ำ และวาโยธาตุ ธาตุลม grunnฐานนี้มีความสัปปายะแก่ผู้ปฏิบัติผู้มีพุทธิจิต^{๕๗}

๗. อรูปฌาน ๔ คือ ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอรูปกรณฐาน ๔ อย่างเป็นอารมณ์^{๕๘} อรูป-ฌาน ๔ ประกอบด้วย

- ๑) อากาสนัญญายตนฌาน การเพ่งความว่างไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์
- ๒) วิญญานัญญายตนฌาน การเพ่งวิญญานไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์
- ๓) อากิญจัญญายตนฌาน การเพ่งความไม่มีอะไรเป็นที่สุดเป็นอารมณ์
- ๔) เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน การเพ่งความมีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เป็นอารมณ์ grunnฐาน ๔ อย่างนี้สัปปายะแก่ผู้ปฏิบัติทุกจริต^{๕๙}

เพื่อให้การเจริญสมถกรรมฐานมีประสิทธิผล ผู้ปฏิบัติควรทำความรู้ความเข้าใจองค์ประกอบของการเจริญสมถกรรมฐาน คือ ความพร้อมของผู้ปฏิบัติ ความสามารถในการละความ

^{๕๓}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๐๘.

^{๕๔}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๐๘.

^{๕๕}พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๙๑.

^{๕๖}เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๙๑, ๕๙๗-๕๐๖,

^{๕๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๑, ๖๐๕.

^{๕๘}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๐๘., พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๙๑.

^{๕๙}พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๕๙๗-๕๗๗-๕๙๖, ๑๙๑.

กังวลที่เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติ การมีครูอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตรคอยแนะนำ การเลือกเฟ้น ธรรมเนียมที่สัปปายะกับจริตของตน การอยู่ในสถานที่ที่มีความสัปปายะต่อการเจริญสมณธรรมฐาน และความเป็นผู้ทำความเพียรอย่างต่อเนื่องและไม่ย่อท้อ

วิปัสสนาภาวนา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสถึง เหตุผลที่พระองค์และสรรพสัตว์ทั้งหลาย วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏเป็นเวลายาวนานว่า “เพราะเราและเธอทั้งหลาย ไม่รู้ในอริยสัจ ๔ จึงเที่ยวเร่ร่อนอยู่ในสังสารวัฏ”^{๖๐} “เป็นเวลายาวนานตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้นั้น สำหรับผู้ที่ปรารถนาจะออกจากสังสารวัฏ จะต้องพัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งในอริยสัจ”^{๖๑} ปัญญาชนิดนี้จะทำกิจ ในการรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ประการ คือ

รู้แจ้งในทุกข์

รู้เหตุแห่งทุกข์

รู้วิธีการความดับ หรือความหลีกออกจากกิเลสทั้งหลาย

รู้วิธีการทำภาวนาเพื่อออกจากสังสารวัฏให้เจริญไพบูลย์^{๖๒}

เรียกปัญญาที่กระทำกิจเช่นนี้ว่า มรรคญาณ ปัญญาเหล่านี้ จะรู้แจ้งเหตุเกิด เหตุดับ คุณโทษ และการสลัดออกจากขันธ ๕ โดยปิดกัน ตัดขาด และไม่ไหลกลับไปในสังสารวัฏอีก

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นบุคคลเอกของโลก พระองค์ได้ตรัสรู้สูตรสัมมาสัมโพธิญาณ อันได้แก่ อริยสัจ ซึ่งเป็นหนทางดับทุกข์ในสังสารวัฏ^{๖๓} พระองค์ทรงเมตตาต่อสรรพสัตว์ทั้งหลาย โดยการอนุเคราะห์ประโยชน์เกื้อกูลแก่โลกทั้งหลาย แก่พระญาติตามฐานะ และแก่สรรพสัตว์ให้ออกจากสังสารวัฏ^{๖๔} ดังปรากฏใน มหาสติปัฏฐานสูตร พระองค์ได้ตรัสบอกสรรพสัตว์ถึงแนวทางการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์และออกจากสังสารวัฏว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้คือทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสรรพสัตว์ เพื่อล่วงพ้นจากความเศร้าโศกและความร้องไห้ รำพัน เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔

ภิกษุพิจารณาภายในกาย พิจารณาเวทนาในเวทนา พิจารณาจิตในจิต และพิจารณา

^{๖๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕.

^{๖๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๖.

^{๖๒} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖/๖๑.

^{๖๓} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๕๐.

^{๖๔} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๕๔-๕๕/๙๕.

ธรรมในธรรม มีความเพียร มีสัจฉญาณ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลก เสียได้^{๖๕}

สติปัฏฐานสูตร มีหลักการพิจารณาธรรมแบ่งตามหมวดหมู่มี ๔ ประเภท คือ การพิจารณาภายในกาย การพิจารณาเวทนาในเวทนา การพิจารณาจิตในจิต และการพิจารณาธรรมในธรรม ในแต่ละประเภทมีวิธีปฏิบัติแยกย่อยออกไปอีก ซึ่งจะอธิบายพอสังเขปดังต่อไปนี้

๑. การพิจารณาเห็นกายในกาย หรือเรียกว่า กายานุปัสสนา การตามรู้กายในกายอยู่เนื่องๆ^{๖๖} มีวิธีพิจารณา ๖ หมวด คือ

- ๑) หมวดลมหายใจเข้าออก การระลึกรู้ในลมหายใจเข้า ลมหายใจออก
- ๒) หมวดอิริยาบถ การระลึกรู้ในอิริยาบถทั้ง ๔ คือ การเดิน ยืน นั่ง และนอน
- ๓) หมวดสัมผัสขันธ์ การระลึกรู้ในอิริยาบถน้อยใหญ่ของตน อาทิ การถอยกลับ การเหลียวดู การเหยียด การนุ่งห่ม การกิน การดื่ม การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง การขับถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ด้วยสัมผัสขันธ์ ๔ คือ สาทกสัมผัสขันธ์ รู้ชัดว่า มีเป็นประโยชน์ สัมผัสสัมผัสขันธ์ รู้ชัดว่า มีความสัมผัส โจรสัมผัสขันธ์ รู้ชัดว่า เป็นโจร เป็นสิ่งที่ควรทำ เพราะเอื้อต่อกุศลธรรม และอสมัมผัสสัมผัสขันธ์ รู้ชัดโดยไม่หลง

๔) หมวดสิ่งปฏิกูล การพิจารณาเห็นกายในกาย โดยเป็นที่ยรวมของสิ่งปฏิกูลทั้งหลาย เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น

๕) หมวดธาตุ การพิจารณาเห็นกายในกาย โดยเป็นที่ยรวมกันของธาตุ ๔ คือ ธาตุดิน, ธาตุน้ำ, ธาตุไฟ และธาตุลม

๖) หมวดป่่าช้า การพิจารณาเห็นกายในกาย โดยความเป็นซากศพที่ตายมาแล้ว ๑ วันบ้าง หรือ ๓ วัน หรือเกินกว่า ๑ ปี หรือซากศพที่กระดูกผุเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยแล้ว ซึ่งผู้ปฏิบัติเป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกาย ทั้งภายในภายนอก ทั้งความเกิด ความดับ และเพื่ออาศัยเจริญปัญญาเพื่อเจริญสติเท่านั้น และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก^{๖๗}

๒. การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา หรือเรียกว่า เวทนานุปัสสนา การตามรู้เวทนาในเวทนาอยู่เนื่องๆ หรือพิจารณาความเป็นไปของการเสวยอารมณ์ ๙ ประการ คือ

- ๑) มีสติรู้ชัดว่า เสวยสุขเวทนา ความรู้สึก เป็นสุขทางกายและทางใจ
- ๒) มีสติรู้ชัดว่า เสวยทุกขเวทนา ความรู้สึก เป็นทุกข์ทางกายและทางใจ
- ๓) มีสติรู้ชัดว่า เสวยอสุขมสุขเวทนา ความรู้สึก ไม่สุข ไม่ทุกข์
- ๔) มีสติรู้ชัดว่า เสวยสุขเวทนามีอามิสความรู้สึก เป็นสุข เพราะมีอามิส

^{๖๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑-๑๐๒.

^{๖๖} พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๖๖๒.

^{๖๗} สรุปสาระจาก ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๒-๑๐๙.

- ๕) มีสติรู้ชัดว่า เสวยสุขเวทนาไม่มีอาภิส ความรู้สึก เป็นสุข เพราะไม่มีอาภิส
 ๖) มีสติรู้ชัดว่า เสวยทุกขเวทนามีอาภิส ความรู้สึก เป็นทุกข์ เพราะมีอาภิส
 ๗) มีสติรู้ชัดว่า เสวยทุกขเวทนาไม่มีอาภิส ความรู้สึก เป็นทุกข์ เพราะไม่มีอาภิส
 ๘) มีสติรู้ชัดว่า เสวยยทุกขมสุขเวทนามีอาภิส ความรู้สึก ไม่สุข ไม่ทุกข์ เพราะมีอาภิส
 ๙) มีสติรู้ชัดว่า เสวยยทุกขมสุขเวทนาไม่มีอาภิส ความรู้สึก ไม่สุข ไม่ทุกข์ เพราะไม่มีอาภิส^{๖๘}

โดยพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา “ทั้งภายในและภายนอก ทั้งความเกิดและความดับ เพื่ออาศัยเจริญปัญญา เพื่อเจริญสติเท่านั้น และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก”^{๖๙}

๓. การพิจารณาเห็นจิตในจิต หรือเรียกว่า จิตตานุปัสสนา การตามรู้จิตในจิตอยู่เนื่องๆ^{๗๐} หรือการพิจารณาเห็นความเป็นไปของจิต ๑๖ ประการ คือ

- ๑) มีสติรู้ชัดว่า จิตมีราคะ
- ๒) มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ
- ๓) มีสติรู้ชัดว่า จิตมีโทสะ
- ๔) มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ
- ๕) มีสติรู้ชัดว่า จิตมีโมหะ
- ๖) มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ
- ๗) มีสติรู้ชัดว่า จิตหดหู่
- ๘) มีสติรู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน
- ๙) มีสติรู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ
- ๑๐) มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
- ๑๑) มีสติรู้ชัดว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
- ๑๒) มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
- ๑๓) มีสติรู้ชัดว่า จิตเป็นสมาธิ
- ๑๔) มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่เป็นสมาธิ
- ๑๕) มีสติรู้ชัดว่า จิตหลุดพ้น
- ๑๖) มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่หลุดพ้น^{๗๑}

^{๖๘} พระอรุณธะและพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๖๖๒.

^{๖๙} สรุปลสาระจาก ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๙-๑๑๐.

^{๗๐} พระอรุณธะและพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๖๖๒.

โดยพิจารณาเห็นจิตในจิต ทั้งภายในและภายนอก ทั้งความเกิดและความดับ เพื่ออาศัยเจริญปัญญา เพื่อเจริญสติเท่านั้น และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก

๔. การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม หรือเรียกว่า ัมมานุปัสสนา การตามรู้ธรรมในธรรม อยู่เนื่องๆ^{๗๒} มีวิธีพิจารณา ๖ หมวด คือ

๑) หมวดนิรวณฺ์ พิจารณาเห็นนิรวณฺ์ เครื่องทางกันจิตไม่ให้บรรลุความดี ๕ ประการ คือ กามฉันทะ ความยินดีกามคุณอารมณ์, พยาบาท ความคิดร้าย, ถีนมิทธะ ความหดหู่เซื่องซึม, อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจ และวิจิจิกขา ความล่งเลงสมัยในกุศลธรรม โดยพิจารณาเห็นนิรวณฺ์ทั้งหลาย ทั้งภายในและภายนอก ทั้งความเกิดและความดับ เพื่ออาศัยเจริญปัญญา เพื่อเจริญสติเท่านั้น และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก

๒) หมวดขันธฺ์ พิจารณาเห็นขันธฺ์ โดยความเป็นหมวด เป็นหมู่ หรือเป็นกอง, ขันธฺ์ ๕ ได้แก่ กองรูป ร่างกาย, กองเวทนา การเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข ทุกข์ และอทุกข์ขมสุขเวทนา, กองสัญญา ความจำในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และอัมมารมณ์ต่างๆ, กองสังขาร ความปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศล อกุศล และอพยาภต และกองวิญญาณ ความรู้แจ้งในอารมณ์ทั้งหลาย โดยพิจารณาเห็นขันธฺ์ทั้งหลายทั้งภายในและภายนอก ทั้งความเกิดและความดับ เพื่ออาศัยเจริญปัญญา เพื่อเจริญสติเท่านั้น และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก

๓) หมวดอายตนะ พิจารณาเห็นทั้งอายตนะภายในและภายนอก ซึ่งอายตนะภายใน ๖ อย่าง คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย และใจ อายตนะภายนอก ๖ อย่าง คือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, สัมผัส และอัมมารมณ์ต่างๆ โดยกำหนดรู้ว่า สังโยชน์ คือ กิเลสเครื่องผูกสรรพสัตว์ไว้ในสังสารวัฏ เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัยเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เช่น การเห็นรูปอาศัยตา การได้ยินเสียงอาศัยหู เป็นต้น กำหนดรู้ว่า สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละได้อย่างไร และสังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นอีก รู้ชัดทั้งความเกิดขึ้นและความดับไป เพื่ออาศัยเจริญปัญญา เพื่อเจริญสติเท่านั้น และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก^{๗๓}

๔) หมวดโพชฌงค์ พิจารณาเห็นโพชฌงค์ทั้งหลาย ที่เป็นเครื่องตรัสรู้ ๗ ประการ คือ สติสัมโพชฌงค์ ความระลึกได้ ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ความเลือกเฟ้นธรรม วิริยสัมโพชฌงค์ ความเพียร, ปีติสัมโพชฌงค์ ความอิ่มเอิบใจ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ความสงบระงับทั้งทางกายและทางใจ สมาธิสัมโพชฌงค์ ความตั้งมั่นแห่งจิต และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ความวางใจเป็นกลาง โดยมีสติรู้ชัดว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นเครื่องตรัสรู้แต่ละอย่างนั้น มีหรือไม่มีภายในจิตของตน รู้ชัดทั้งความเสื่อม

^{๗๑} คู่มือละเอียดยุทธวิธี ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

^{๗๒} พระอนุรุทธะและพระญาณธชช, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๖๖๒.

^{๗๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๕-๑๑๖.

และความเจริญภายในจิตของตน รู้ชัดทั้งความเกิดขึ้นและความดับไป เพื่ออาศัยเจริญปัญญา เพื่อเจริญสติเท่านั้น และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก^{๗๔}

๕) หมวดสังขจะ พิจารณาเห็นอริยสัง คือ นีทุกข์ นีทุกข์สมุทยสัง เหตุให้เกิดทุกข์ นีทุกข์นิโรธสัง ความดับทุกข์ นีทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติเพื่อเข้าถึงการดับทุกข์ โดยพิจารณาดังต่อไปนี้

(๑) มีสติรู้ชัดในทุกข์อริยสังว่า ทุกข์ในแต่ละอย่างมีสภาวะของตนๆ อันได้แก่ ชาติ ความเกิด ชรา ความแก่ มรณะ ความตาย โสกะ ความเศร้าโศก ปริเทวะ ความร่ำไห้ รำพัน ทุกข์ ความทุกข์กาย โทมนัส ความทุกข์ทางใจ อุปายาสะ ความคับแค้นใจ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รัก, ความไม่ได้ในสิ่งที่ปรารถนา และอุปาทานขันธ ความยึดมั่นถือมั่นในขันธ ๕ เหล่านี้คือทุกข์สัง โดยรู้ชัดทั่วถึงในทุกข์ในแต่ละอย่าง รู้ชัดทั้งความเกิดขึ้นและความดับไป เพื่ออาศัยเจริญปัญญา เพื่อเจริญสติเท่านั้น และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก

(๒) มีสติรู้ชัดในทุกข์สมุทยอริยสัง เหตุแห่งทุกข์ทั้งหลาย คือ ตัณหา ความเพติดเพลินในอารมณ์ ได้แก่ กามตัณหา ความทะยานอยากในกามคุณอารมณ์ วิภวตัณหา ความทะยานอยากในภพ และวิภวตัณหา ความทะยานอยากเพื่อให้พ้นออกไป โดยพิจารณาว่า ตัณหาเมื่อจะเกิดขึ้นและตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ในอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ วิตก ๖ และวิจารณ์ ๖ ซึ่งแต่ละอย่างนั้น ทำให้มีความยินดี ติดใจ หลงใหล และน่าปรารถนา

(๓) มีสติรู้ชัดในทุกข์นิโรธอริยสัง ความดับแห่งตัณหา ความไม่มีราคะ โดยพิจารณาว่า ตัณหาเมื่อจะละ จะดับตัณหา หรือคลายออกจากตัณหาทั้งหลาย ให้ดับที่อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญญาเจตนา ๖ วิตก ๖ และวิจารณ์ ๖^{๗๕}

(๔) มีสติรู้ชัดในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง ข้อปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความดับทุกข์ อันได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ

(๑) สัมมาทิฐิ ความรู้แจ้งในอริยสัง

(๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริออกจากกาม ความไม่พยายาเบียดเบียน

(๓) สัมมาวาจา เจตนางดเว้นการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูด

เพื่อเจ้า

^{๗๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๘/๑๑๖-๑๑๗.

^{๗๕} สรุปสาระจาก ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๓/๑๒๑-๑๒๓.

(๔) สัมมากัมมันตะ เจตนาถวณการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ และการประพฤติดินาม

(๕) สัมมาอาชีวะ การงดเว้นมิจฉ้ออาชีพ ประกอบสัมมาอาชีวะ

(๖) สัมมาวายามะ การเพียรป้องกันอกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เกิดขึ้นอีก เพียรให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพียรให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้มีความเจริญไพบูลย์

(๗) สัมมาสมาธิ มีความตั้งมั่นแห่งจิต โดยไม่หวั่นไหวในธรรมที่ปรากฏเฉพาะหน้า

(๘) สัมมาสติ สติที่ระลึกรู้ภายในกาย เวทนา จิต และธรรม โดยรู้ชัดว่า ข้อปฏิบัติของตนนั้น มีธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกับการปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์ รู้ชัดทั้งความเกิดขึ้นและความดับไป เพื่ออาศัยเจริญปัญญา เพื่อเจริญสติเท่านั้น และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก และมีสติเฉพาะหน้า รู้ชัดในทุกๆ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับแห่งทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ละอนุสัยทั้งปวง และกระทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งหลาย^{๗๖}

ผู้ปฏิบัติมีสติตั้งมั่น พิจารณาเห็นภายในกาย เวทนา จิต และธรรม อย่างทั่วถึง และมีองค์ภาวนาที่บริบูรณ์ คือ “มีการพิจารณาอารมณ์ที่ปรากฏในเฉพาะหน้าอย่างสม่ำเสมอ มีอินทรีย์ที่สม่ำเสมอ มีความเพียรต่อเนื่องและสมควรแก่ธรรม ตลอดทั้งปรารภการละถอนกิเลสทั้งหลาย กุศลธรรมที่ไม่เป็นโทษ ก็จะเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติ และเป็นเหตุปัจจัยให้ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติตามลำดับ”^{๗๗} ที่เรียกว่า “วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาอารมณ์ด้วยความแตกดับ”^{๗๘}

ปัญญาเหล่านี้จะมีความละเอียด ประณีต สุขุม ลุ่มลึก แตกต่างกันไปตามลำดับขั้นของญาณ ที่เรียกกันว่า ญาณ ๑๖ หรือโสฬสญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากการพิจารณาอารมณ์ด้วยความแตกดับ หรือเกิดจากการเจริญวิปัสสนาไปตามลำดับตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงที่สุด^{๗๙} มี ๑๖ ระดับ ประกอบด้วย

๑. นามรูปปริเฉทญาณ ปัญญากำหนดรูปและนาม

๒. ปัจจัยปริคคหญาณ ปัญญากำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป

๓. สัมมสนญาณ ปัญญากำหนดรู้ พิจารณาเห็นนามและรูป โดยไตรลักษณ์

^{๗๖} สรุปสาระจาก ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๘/๑๒๖-๑๒๘.

^{๗๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๑-๑๖๒/๒๕๐-๒๕๑.

^{๗๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๒.

^{๗๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔-๑๔/๑-๒.

๔. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ปัญญาพิจารณาความเกิดและความดับแห่งรูปและนาม

๕. กังคานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นความสลายของนามและรูป และเห็นว่าสังขารทั้งปวงจะต้องสลายไป

๖. ภัยตูปัญฐานญาณ ปัญญาพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายปรากฏเป็นของน่ากลัว หรือไม่มีความปลอดภัย ไม่ว่าจะเกิดในภพใดๆ ก็ตาม ก็จะต้องแตกสลายไปเป็นธรรมดา

๗. อาทินวานุปัสสนาญาณ ปัญญาพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงว่า เป็นโทษ มีข้อบกพร่อง เพราะระคนอยู่ด้วยทุกข์

๘. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ปัญญาพิจารณาเห็นสังขารโดยความเบื่อหน่าย เห็นว่าสังขารเป็นโทษ จึงเกิดความหน่าย ไม่ติดใจ หลงใหลในสังขาร

๙. มุญจितุกัมมตาญาณ ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญเพื่อจะพ้นออกไปจากสังขารทั้งหลายเมื่อพิจารณาด้วยความเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายแล้ว ก็ปรารถนาจะพ้นออกไปจากสังขาร

๑๐. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ปัญญาพิจารณาหาทางเพื่อพ้นออกไปจากสังขาร จึงหันมาพิจารณาสังขารว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ซึ่งเป็นอุบายที่จะให้พ้นไปจากสังขาร

๑๑. สังขารูปেকชาญาณ ปัญญาพิจารณาโดยความเป็นกลางต่อสังขาร รู้เห็นสภาวะของสังขารตามความเป็นจริงว่า สังขารต้องเป็นไปเช่นนั้น เป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลาง ไม่ยินดี ไม่ยินร้ายในสังขาร แต่มองเห็นพระนิพพานเป็นแดนสงบ ญาณจึงแล่นมุ่งหน้าไปยังพระนิพพาน ไม่เกี่ยวเกาะกับสังขาร

๑๒. สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ปัญญาพิจารณาโดยอนุโลมหยั่งรู้ในอริยสัจ

๑๓. โคตรภูญาณ ปัญญาหยั่งรู้ที่เป็นรอยต่อระหว่างการข้ามพ้นจากปุถุชน เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคลวิปัสสนาญาณลำดับที่ ๑ จนถึงลำดับวิปัสสนาญาณลำดับที่ ๑๓ หรือตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณ จนถึง โคตรภูญาณ จัดเป็นปัญญาระดับโลกียะ เพราะประหาณกิเลสได้ชั่วคราว กิเลสสามารถไหลกลับคืนมาได้อีกครั้ง

๑๔. มัคคญาณ ปัญญาในอริยมรรค ความหยั่งรู้ที่ให้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในแต่ละขั้น

๑๕. ผลญาณ ปัญญาในอริยผล ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ

๑๖. ปัจจเวกขณญาณ ปัญญาหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน สำนวญดูมรรค ผลกิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และพระนิพพานวิปัสสนาญาณลำดับที่ ๑๔ จนถึงลำดับที่ ๑๖

จัดเป็นวิปัสสนาญาณในระดับโลกุตตระ เพราะเป็นปัญญาที่สามารถประหารได้เด็ดขาด เป็นปัญญาที่
รู้แจ้งในอริยสัจ^{๘๐}

สรุปว่า ญาณ ๑๖ หรือโสฬสญาณ เหล่านี้ จะเกิดแก่บุคคลที่อบรมตนด้วยการเจริญสติ
ปัฏฐาน ๔ จนสามารถแยกรูปและนามได้แล้ว วิปัสสนาญาณก็จะเกิดแก่ผู้ปฏิบัติตามลำดับ จน
สามารถเข้าถึงการบรรลุธรรมเป็นวิธีการเจริญวิปัสสนากรรมฐานแก่นักปฏิบัติให้เข้าใจง่าย
สะดวกสบายต่อการปฏิบัติ โดยแสดงอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนากรรมฐานที่เรียกว่า “วิปัสสนาภูมิ
กล่าวโดยย่อ ได้แก่ รูปและนาม วิปัสสนาภูมิมิ ๖ อย่าง ได้แก่ ขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์
๒๒ อริยสัจ ๔ และปัจจุสมุปบาท ๑๒”^{๘๑}

วิธีการดังกล่าวมีอธิบายดังนี้

๑. ขั้น ๕ คำว่า “ขั้น ๕ หมายถึง กลุ่ม หรือกอง ขั้น ๕ ได้แก่ กองรูป กองเวทนา กอง
สัญญา กองสังขาร และกองวิญญาน”^{๘๒} “ให้พิจารณาโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็น
อนัตตา”^{๘๓}

๒. อายุตนะ ๑๒ คำว่า “อายุตนะ” หมายถึง ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้^{๘๔} หรือสภาพที่
ชวนชวยอย่างยิ่งเพื่อความเกิดของผลในตน^{๘๕} อายุตนะ ๑๒ มี ๒ ประเภท คือ อายุตนะภายใน และ
อายุตนะภายนอก

๑) อายุตนะภายใน ๖ หมายถึง สภาพที่เกิด ที่อยู่ ที่แผ่ไป^{๘๖} มี ๖ อย่าง คือ จักขุ
ตา โสตะ หู ฆานะ จมูก ชิวหา ลิ้น กายะ กาย และมโน ใจ^{๘๗}

๒) อายุตนะภายนอก ๖ หมายถึง ที่เชื่อมต่อ หรือที่ขุมนุม^{๘๘} หรือเรียกว่าอารมณ์
๖ ได้แก่ รูป สิ่งที่เห็น สัทธะ เสียง คันธะ กลิ่น รส รส โสณัฐพะวะ สัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์
อาการที่ปรากฏทางใจ หรือสิ่งที่ใจนึกคิด^{๘๙}

^{๘๐} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕-๖๕-๗๐-๑๐๙.

^{๘๑} พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๖๗-๘๓๙.

^{๘๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒-๓๒/๑-๑๖.

^{๘๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑-๓๒/๒๓-๒๖, ๓๖-๕๕/๓๒-๓๕.

^{๘๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๘๕} พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๖๗๙.

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗๙.

^{๘๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๕/๑๑๓.,

^{๘๘} พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๖๗๙.

^{๘๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๕/๑๑๓.

๓. ชาติ ๑๘ คำว่า “ชาติ” หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของตน ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น มีลักษณะเฉพาะแต่ละอย่างไม่เหมือนกัน^{๙๐} ชาติ ๑๘ ได้แก่

- ๑) จักขุชาติ จักขุปสาท
- ๒) รูปชาติ รูปารมณ
- ๓) จักขุวิญญาณชาติ จักขุวิญญาณ
- ๔) โสตชาติ โสตปสาท
- ๕) สัททชาติ สัททารมณ
- ๖) โสตวิญญาณชาติ โสตวิญญาณ
- ๗) ฆานชาติ ฆานประสาท
- ๘) คันธชาติ คันธารมณ
- ๙) ฆานวิญญาณชาติ ฆานวิญญาณ
- ๑๐) ชิวหาชาติ ชิวหาปสาท
- ๑๑) รสชาติ รสอารมณ
- ๑๒) ชิวหาวิญญาณชาติ ชิวหาวิญญาณ
- ๑๓) กายชาติ กายปสาท
- ๑๔) โผฏฐัพพะชาติ โผฏฐัพพารมณ
- ๑๕) กายวิญญาณชาติ กายวิญญาณ
- ๑๖) มโนชาติ ทวิปัญจวิญญาณจิต
- ๑๗) ธรรมชาติ ธรรมารมณ
- ๑๘) มโนวิญญาณชาติ มโนวิญญาณจิต^{๙๑}

๔. อินทรีย์ ๒๒ คำว่า “อินทรีย์” หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน คือ ทำให้ธรรมอื่นๆ คล้อยไปตามกิจของตน ในขณะที่เป็นอยู่นั้น^{๙๒}

อินทรีย์ ๒๒ มี ๕ หมวด คือ

หมวดที่ ๑

- ๑) จักขุนทรีย์ จักขุปสาท
- ๒) โสตินทรีย์ โสตปสาท
- ๓) ฆานินทรีย์ ฆานปสาท

^{๙๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๑๓.

^{๙๑} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๔/๘๕๖/๒๙๔.

^{๙๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๑๕.

๔) ชิวหินทรีย์ ชิวหาปสาท

๕) กายินทรีย์ กายปสาท

๖) มนินทรีย์ กายปสาท

หมวดที่ ๒

๗) อิตถินทรีย์ อิตถิภาวะ

๘) ปุริสินทรีย์ ปุริสภาวะ

๙) ชีวิตินทรีย์ ชีวิต

หมวดที่ ๓

๑๐) สุขินทรีย์ สุขเวทนา

๑๑) ทุกชินทรีย์ ทุกขเวทนา

๑๒) โสมนัสสินทรีย์ โสมนัสเวทนา

๑๓) โทมนัสสินทรีย์ โทมนัสเวทนา

๑๔) อุปกชินทรีย์ อุเบกขาเวทนา

หมวดที่ ๔

๑๕) สัทธินทรีย์ ศรัทธา

๑๖) วิริยินทรีย์ วิริยะ

๑๗) สตินทรีย์ สติ

๑๘) สมาธินทรีย์ สมาธิ

๑๙) ปัญญินทรีย์ ปัญญา

หมวดที่ ๕

๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติโดยมุ่งว่า เราจะรู้สัจธรรมที่ยังไม่รู้ ได้แก่ ปัญญาในโสดาปัตติมรรคญาณ

๒๑) อัญญินทรีย์ ปัญญาของพระอริยบุคคลที่รู้ทั่ว ได้แก่ ญาณ ๖ คือ โสดาปัตติผลญาณ, สกทาคามิมรรคญาณ สกทาคามิผลญาณ, อนาคามิมรรคญาณ อนาคามิผลญาณ และ อรหัตตมรรคญาณ

๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ ปัญญาของพระอรหันต์ที่รู้ทั่วในธรรมแล้ว ได้แก่ อรหัตตผลญาณ^{๙๓}

^{๙๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗.

๕. ปฏิจสุมุปาบท ๑๒ คำว่า “ปฏิจสุมุปาบท” หมายถึง การเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย โดยอาศัยซึ่งกันและกัน^{๙๔} ปฏิจสุมุปาบท ๑๒ ได้แก่

๑) เพราะอริขะเป็นปัจจัย	สังขารทั้งหลายจึงเกิดขึ้น
๒) เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณจึงเกิดขึ้น
๓) เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงเกิดขึ้น
๔) เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะจึงเกิดขึ้น
๕) เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงเกิดขึ้น
๖) เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงเกิดขึ้น
๗) เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงเกิดขึ้น
๘) เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงเกิดขึ้น
๑๐) เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงเกิดขึ้น
๑๑) เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงเกิดขึ้น
๑๒) เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ

และอุปายาสะ จึงเกิดขึ้น^{๙๕}

สรุปว่า การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เป็นการปฏิบัติที่ไม่ได้เน้นสถานที่ปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นสถานที่สัปปายะหรือไม่สัปปายะ ก็สามารถปฏิบัติได้ทุกสถานที่และสามารถปฏิบัติได้ทุกจริตองค์ประกอบที่สำคัญของการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน มี ๕ ประการ คือ มีความยินดีในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ความเป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจในอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน เป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจสติที่เป็นองค์ประธานของการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เป็นผู้มีความเพียรอย่างต่อเนื่อง และมีครูอาจารย์คอยแนะนำในการปฏิบัติเมื่อผู้ปฏิบัติได้พิจารณาอารมณ์ที่มาปรากฏเฉพาะหน้าอย่างต่อเนื่องตลอดสาย ด้วยใจที่เป็นกลางในอารมณ์สักแต่ว่ารู้ สักแต่ว่าเห็น ไม่ปรุงแต่ง หรือเป็นไปตามอารมณ์นั้นๆ จนปัญญาเห็นว่า อารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้านั้น กำลังเกิด กำลังดับ อารมณ์ใหม่ที่จะมาปรากฏเฉพาะหน้าก็เป็นไปเช่นเดียวกัน จนปรากฏกับปัญญาว่า สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นล้วนเป็นไปตามเหตุตามปัจจัย จนวิปัสสนาญาณในระดับต่างๆ เกิดขึ้น จนสามารถเข้าถึงการบรรลุธรรมได้

๓.๓ ขั้นของการบรรลุธรรม

^{๙๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๐๑.

^{๙๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒., อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๕๗/๒๙๔.

ขั้น หรือ ระดับของธรรม ที่บุคคลจะบรรลุถึงได้นั้น จะค่อย ๆ ปรากฏขึ้นไปเป็นลำดับๆ ไป ตั้งแต่ระดับต่ำจนถึงระดับสูงสุด คือ การบรรลุอรหัตผล ระดับของการบรรลุธรรมนั้นมี ๔ ระดับ คือ

๑. ระดับพระโสดาบัน ผู้เข้าถึงกระแส ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว
๒. ระดับพระสกทาคามี ผู้กลับมาอีกครั้งเดียว ท่านผู้บรรลุสกทาคามีผลแล้ว
๓. ระดับพระอนาคามี ผู้ไม่เวียนกลับมาอีก ท่านผู้บรรลุอนาคามีผลแล้ว
๔. ระดับพระอรหันต์ ผู้ควร (ควรรับทักษิณาทาน ควรบูชา ควรให้การต้อนรับ ควรแก่การอัญชลี) ผู้หักกามแห่งสงสารแล้ว ผู้บรรลุอรหัตผลแล้ว^{๙๖}

การบรรลุธรรมแต่ละระดับนั้นวัดที่การละสังโยชน์ ๑๐ เป็นเกณฑ์

สังโยชน์ ๑๐ หมายถึง กิเลสอันผูกสัตว์ไว้, ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์ หรือผูกไว้กับภพ มี ๑๐ ประการ

ก) โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สังโยชน์เบื้องต่ำ เป็นอย่างหยาบ เป็นไปในภพอันต่ำ

๑. สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน เช่น เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น

๒. วิจิกิจฉา ความสงสัย, ความลังเล ไม่แน่ใจ

๓. สีลัพพตปรามาส ความถือมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลวัตร

๔. กามราคะ ความกำหนัดในกาม, ความติดใจในกามคุณ

๕. ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ, ความหงุดหงิดขัดเคือง

ข) อุทัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สังโยชน์เบื้องสูงเป็นอย่างละเอียด เป็นไปแม้ในภพอันสูง

๑. รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน หรือในอรุปรธรรม, ความปรารถนาในภพ

๒. อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน หรือ อรูปธรรม, ความปรารถนาใน อรูปภพ

๓. มานะ ความสำคัญตน คือถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่

๔. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน

๕. อวิชชา ความไม่รู้จริง, ความหลง^{๙๗}

มีอรรถาธิบายดังนี้

^{๙๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘) หน้า ๘๙-๙๐.

^{๙๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๘๙-๒๙๐.

๑. สักกายทิฎฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เราเขา เป็นนั่นเป็นนี่ มองไม่เห็นสภาพความเป็นจริงที่สัตว์บุคคลเป็นเพียงองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า ทำให้มีความเห็นแก่ตัวในชั้นหยาบ และความรู้สึกรับกระทบกระทั่งบีบคั้นเป็นทุกข์ได้รุนแรง

๒. วิจิกิจฉา ความลังเล สงสัย เคลือบแคลงต่าง ๆ เช่น สงสัยในพระศาสนา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในเรื่องที่มาที่ไปของชีวิต ในปฏิจจนสมบัติ เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจไม่เข้มแข็ง แก้วกล้าที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรม ด้วยความมีเหตุผล และในการที่จะเดินหน้าแน่วดังไปในอริยมรรคา

๓. สลัปปตปราคาส ความถือมั่นศีลพรต คือ ความยึดถือผิดพลาดไปว่า จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและพรต ได้แก่การถือศีล ระเบียบ แผนบแผน บทบัญญัติ และข้อปฏิบัติต่าง ๆ โดยสักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างงมงาย เห็นเป็นของขลังหรือศักดิ์สิทธิ์ ติดอยู่แค่รูปแบบหรือวิธีการ ถือด้วยตัณหาและทิฎฐิ คือปฏิบัติเพราะอยากได้ผลประโยชน์ตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่งหรือเพราะเห็นว่าจะทำให้ได้เป็นนั่นเป็นนี่ ไม่เป็นไปตามความมุ่งหมายและความหมายที่แท้จริงของศีลและวัตร ทำให้ปฏิบัติเขวออกไปนอกกลุ่มนอกทาง หรือเลยเถิดไป ไม่เข้าสู่อริยมรรค

๔. กามราคะ ความกำหนัดในกาม, ความติดใจในกามคุณ

๕. ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ, ความหงุดหงิดขัดเคือง หรือรุ่มร้อนใจ

๖. รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรมอันปรารถนิต เช่น ติดใจในอารมณ์แห่งรูปผານ พอใจในรสความสุข ความสงบของสมาธิในรูปผาน ติดใจในปรารถนาในรูปภพ

๗. อรูปราคะ ความติดใจในอรูปธรรม เช่น ติดใจในอรูปผาน ติดใจปรารถนาในอรูปภพ เป็นต้น

๘. มานะ ความถือตัว หรือสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า สูงกว่าเขา เท่าเทียมเขา ต่ำกว่าเขา เป็นต้น

๙. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่านจิตใจไม่สงบ ว้าวุ่น ขัดส่าย คิดพล่านไป

๑๐. อวิชชา ความไม่รู้จริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจกฎธรรมดาแห่งเหตุและผล หรือ ไม่รู้อริยสัจ^{๔๘}

ผู้บรรลุธรรมทั้ง ๔ ระดับนั้น สัมพันธ์กับการละสังโยชน์ ดังนี้

๑. พระโสดาบัน ผู้เข้าถึงกระแสของอริยบุคคลเดินทางอย่างถูกต้องอย่างแท้จริง เป็นผู้ทำดีบริบูรณ์ในขั้นศีล ทำให้พอประมาณในขั้นสมาธิ และทำให้พอประมาณในขั้นปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อ คือ สักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา และสลัปปตปราคาส มีศรัทธาไม่หวั่นไหวในพระ

^{๔๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๒๘๔-๒๘๕.

พุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ เพราะปฏิบัติธรรมจนเข้าใจหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง จนหมดความเคลือบแคลงสงสัยใด ๆ ในหลักธรรมคำสอน และเชื่อมั่นในพระอริยสงฆ์ที่ปฏิบัติตาม คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้อย่างแท้จริง จนบรรลุความเป็นอริยบุคคลได้พร้อมทั้งสามารถ ปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างถูกต้องตรงไปสู่พระนิพพาน

๒. พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ เป็นผู้ทำได้ บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำให้บริบูรณ์ในขั้นสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในขั้นปัญญา นอกจากจะละ สังโยชน์ ๓ ข้อแรกได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงด้วย

๓. พระอนาคามี ผู้มีปรีติพพานในที่สุดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีกแล้ว เป็นผู้ทำได้ บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ ๕ ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ อรูปราคะ นั่นคือสามารถละสังโยชน์เบื้อง ต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์) ได้หมดสิ้นแล้ว

๔. พระอรหันต์ ผู้ควร (แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ เป็นต้น) หรือผู้หักงำแห่งสังสาร จักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ละสังโยชน์ เบื้องสูง (อุทฺธัมภาคิยสังโยชน์) ได้อีก ๕ ข้อ นั่นก็หมายความว่า พระอรหันต์ สามารถละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ได้จนหมดสิ้นนั่นเอง^{๙๙}

การบรรลุธรรมเป็นเรื่องที่ปฏิบัติเองเท่านั้นที่จะรู้ได้ (ปัจจุตต) แต่ก็สามารถรู้ได้ด้วยการ คลุกคลีอย่างใกล้ชิดกับท่านเหล่านั้น การได้พูดคุย ได้อยู่ร่วมกัน ร่วมนอน ร่วมทำงานกับท่าน เหล่านั้น เพราะว่าการแสดงออกมาจากพฤติกรรมภายนอกนั้น ล้วนเกิดจากความรู้สึกรู้สึกจากภายใน จิตใจของคนเรานั้นเอง

๓.๔ การบรรลุธรรมของกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพ (พระมหาสาวกทั้ง ๘๐ องค์)

ก่อนที่จะได้ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหาสาวก ๘๐ องค์ ซึ่งมาจากกลุ่มบุคคล หลากหลายอาชีพ ผู้วิจัยจะได้นำเสนออาชีพของพระมหาสาวกเหล่านั้น จากนั้นจะนำเสนอลักษณะ การบรรลุธรรมของท่านต่อไป

๓.๔.๑ อาชีพเดิมของพระมหาสาวก ๘๐ องค์

พระมหาสาวก ๘๐ องค์ เป็นพระเถระที่มีบทบาทสำคัญ ได้รับการยกย่องเป็นพระสาวก ผู้ใหญ่ ปรากฏเป็นที่รู้จักกันว่า “พระอสีติมหาสาวก” ซึ่งก่อนที่แต่ละองค์จะได้บรรลุธรรมใน พระพุทธศาสนา และได้กลายเป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่พระศาสนาธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาให้ แพร่หลายไปสู่ชนบทน้อยใหญ่ทั่วชมพูทวีปนั้น ทุกองค์ล้วนมีอาชีพเดิมอยู่ก่อนแล้ว บ้างก็มีอาชีพเดียว

^{๙๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม. หน้า ๒๘๖.

ตั้งแต่กำเนิดจนถึงวันที่บรรลุนิติภาวะ บ้างก็มีมากกว่า ๑ อาชีพก่อนจะถึงวันที่บรรลุนิติภาวะ จากการศึกษาในเชิงลึก ทำให้สามารถจัดอาชีพที่หลากหลายของพระอสีติมหาสาวกออกเป็น ๒ ชุด คือ

ก) อาชีพเดิม

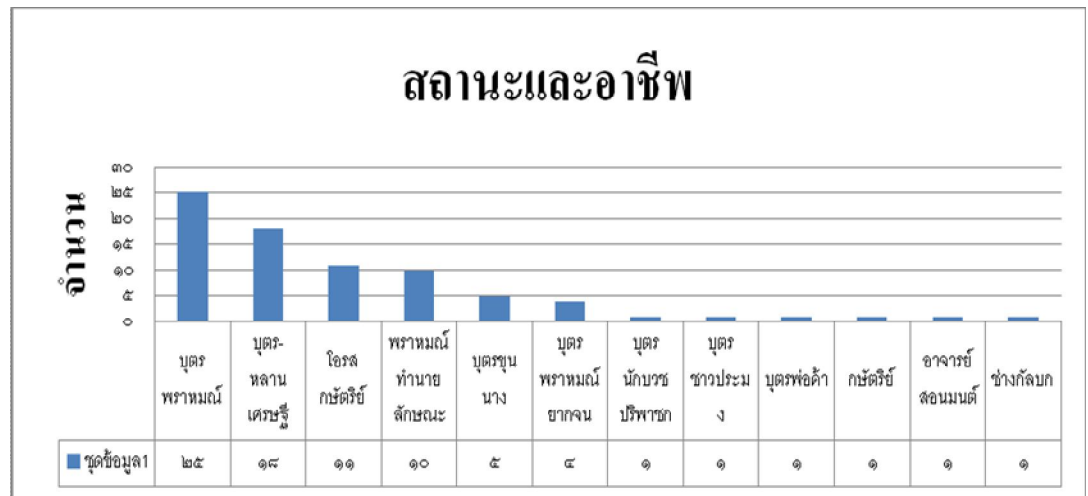
ข) อาชีพที่ดำเนินการก่อนบรรลุนิติภาวะ

ก) อาชีพเดิม

เมื่อศึกษาชีวประวัติของพระมหาสาวก ๘๐ องค์ จากพระไตรปิฎกและอรรถกถา ผู้วิจัยพบว่า พระมหาสาวกเหล่านี้จัดออกเป็นสถานะและอาชีพ ๑๓ กลุ่ม โดย ๖ สถานะและอาชีพแรกมีผู้ประกอบอาชีพมากกว่า ๑ ท่าน ส่วน ๗ สถานะและอาชีพเหลือผู้ประกอบอาชีพๆ ละ ๑ ท่าน สถานะและอาชีพทั้ง ๑๓ ได้แก่

๑. สถานะและอาชีพบุตรพราหมณ์
๒. สถานะและอาชีพบุตรหรือหลานเศรษฐี
๓. สถานะและอาชีพพระโอรสหรือพระนัดดาของกษัตริย์
๔. สถานะและอาชีพบุตรพราหมณ์มีฐานะ
๕. สถานะและอาชีพบุตรขุนนาง
๖. สถานะและอาชีพพราหมณ์ทำนายนายลักษณะ
๗. สถานะและอาชีพบุตรพราหมณ์ยากจน
๘. สถานะและอาชีพบุตรนักบวชปริพาชก
๙. สถานะและอาชีพบุตรชาวประมง
๑๐. สถานะและอาชีพบุตรพ่อค้า
๑๑. สถานะและอาชีพพระมหากษัตริย์
๑๒. สถานะและอาชีพอาจารย์สอนมนต์
๑๓. สถานะและอาชีพช่างกลบ (ช่างตัดผม)

ตารางที่ ๑

สถานะและอาชีพเหล่านี้ บางสถานะและอาชีพหากมองดูผิวเผินอาจทำให้เข้าใจว่ามีใช่อาชีพ เช่น การเป็นบุตรของบุคคลกลุ่มนั้นๆ แต่ในสังคมอินเดียสถานะของบิดาย่อมส่งผลต่อบุตรโดยตรง ดังนั้นเมื่อบุตรคนใดยังมีได้ประกอบอาชีพของตนเป็นเอกเทศต่างหาก ก็อาจสังเคราะห์สถานะของบุตรคนนั้นเป็นอาชีพหนึ่งโดยอนุโลม เพราะบุตรเหล่านั้นต่างอาศัยบิดาเลี้ยงชีพอยู่ได้ ผู้วิจัยได้จัดรายนามพระมหาสาวกทั้ง ๘๐ องค์ ลงในกลุ่มอาชีพ ได้ดังนี้

๑) สถานะและอาชีพบุตรพรหมณ์ หมายถึง บุตรของพรหมณ์ซึ่งมีฐานะปานกลาง ไม่ได้ร่ำรวยมหาศาล และก็มีได้ยากจนขั้นแค้น มี ๒๕ ท่าน คือ

๑. พระโสภิตเถระ^{๑๐๐}
๒. พระอุปวาณเถระ
๓. พระปิลินทวัจฉเถระ^{๑๐๑}
๔. พระกุนทธานเถระ
๕. พระวกลีเถระ^{๑๐๒}
๖. พระวังคีสเถระ^{๑๐๓}
๗. พระสาครเถระ^{๑๐๔}
๘. พระอชิตเถระ^{๑๐๕}

^{๑๐๐} อังเอก (ไทย) ๒๐/๒๒๗/๒๘.

^{๑๐๑} อังเอก (ไทย) ๒๐/๒๑๕/๒๘.

^{๑๐๒} อังเอก (ไทย) ๒๐/๒๐๘/๒๗.

^{๑๐๓} อังเอก (ไทย) ๒๐/๒๑๒/๒๘.

^{๑๐๔} อังเอก (ไทย) ๒๐/๒๓๒/๓๐.

^{๑๐๕} ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๘/๖๕-๗๒.

๙. พระติสสเมตเตยเถระ^{๑๐๖}
 ๑๐. พระปุณณกเถระ^{๑๐๗}
 ๑๑. พระเมตตคุเถระ^{๑๐๘}
 ๑๒. พระโธตกเถระ^{๑๐๙}
 ๑๓. พระอุปสีวเถระ^{๑๑๐}
 ๑๔. พระนันทกเถระ^{๑๑๑}
 ๑๕. พระเหมกเถระ^{๑๑๒}
 ๑๖. พระโศเทยเถระ^{๑๑๓}
 ๑๗. พระกัปปเถระ^{๑๑๔}
 ๑๘. พระชตุกัณณิกเถระ^{๑๑๕}
 ๑๙. พระภัทราวุธเถระ^{๑๑๖}
 ๒๐. พระอุทยเถระ^{๑๑๗}
 ๒๑. พระโปสาลเถระ^{๑๑๘}
 ๒๒. พระโมฆราชเถระ^{๑๑๙}
 ๒๓. พระปิงคิยเถระ^{๑๒๐}
 ๒๔. พระปุณณมันตานีบุตรเถระ^{๑๒๑}

-
- ๑๐๖ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๑๑/๗๙-๘๒.
 ๑๐๗ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๑๗/๑๐๓-๑๐๙.
 ๑๐๘ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๒๙/๑๕๒-๑๕๔.
 ๑๐๙ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๓๗/๑๗๔-๑๗๖.
 ๑๑๐ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๔๕/๑๙๒-๑๙๔.
 ๑๑๑ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๕๒/๒๑๒-๒๑๖.
 ๑๑๒ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๕๖/๒๒๓-๒๒๕.
 ๑๑๓ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๖๐/๒๓๑-๒๓๓.
 ๑๑๔ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๖๔/๒๔๒-๒๔๔.
 ๑๑๕ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๖๙/๒๕๔-๒๕๖.
 ๑๑๖ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๗๓/๒๖๕-๒๖๗.
 ๑๑๗ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๘๐/๒๘๐-๒๘๒.
 ๑๑๘ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๘๔/๒๙๕-๒๙๗.
 ๑๑๙ อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๓๔/๓๐.
 ๑๒๐ ชุ.จุ (ไทย) ๓๐/๙๒/๓๓๐-๓๓๒.
 ๑๒๑ อ.เอก (ไทย) ๒๐/๑๙๖/๒๖.

๒๕.พระมหาอุทายีเถระ

๒) สถานะและอาชีพบุตรหรือหลานเศรษฐี เป็นอาชีพที่มีจำนวนเป็นลำดับที่ ๒ ประกอบ

พระมหาสาวก ๑๖ องค์ ได้แก่

๑. พระนาลกเถระ
๒. พระยสเถระ
๓. พระวิมลเถระ
๔. พระสุพาหุเถระ^{๑๒๒}
๕. พระปุณณชิเถระ^{๑๒๓}
๖. พระควัมปติเถระ^{๑๒๔}
๗. พระมหาปັນถกเถระ
๘. พระจุฬปันถกเถระ^{๑๒๕}
๙. พระสุภูติเถระ^{๑๒๖}
๑๐. พระลกุณทกภักขิยเถระ^{๑๒๗}
๑๑. พระกังขเรวตเถระ^{๑๒๘}
๑๒. พระกุมารกัสสปเถระ^{๑๒๙}
๑๓. พระนันทกเถระ^{๑๓๐}
๑๔. พระพักกุลเถระ^{๑๓๑}
๑๕. พระรัฐपालเถระ^{๑๓๒}
๑๖. พระโสณกุฎิกัณณเถระ^{๑๓๓}
๑๗. พระปุณณสุนาปรันตเถระ^{๑๓๔}

^{๑๒๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๐/๓๗-๓๘.

^{๑๒๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๐/๓๗-๓๘.

^{๑๒๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๐/๓๗-๓๘.

^{๑๒๕} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๑๘๙/๒๖.

^{๑๒๖} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๐๑/๒๗.

^{๑๒๗} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๑๙๔/๒๖.

^{๑๒๘} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๐๔/๒๗.

^{๑๒๙} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๑๗/๒๘.

^{๑๓๐} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๒๙/๒๙.

^{๑๓๑} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๒๖/๒๙.

^{๑๓๒} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๑๐/๒๘.

^{๑๓๓} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๐๖/๒๗.

๑๘. พระโสมโกฬิวิสเถระ^{๑๓๕}

๓) สถานะและอาชีพพระโอรสหรือพระนัดดาของกษัตริย์ ได้แก่ พระราชโอรสหรือพระนัดดาของพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองพระราชอาณาจักรแคว้นต่างๆ มี ๑๑ พระองค์ คือ

๑. พระอานนทเถระ^{๑๓๖}

๒. พระราหุลเถระ^{๑๓๗}

๓. พระนาคิตเถระ

๔. พระภาคเถระ

๕. พระเมฆียเถระ

๖. พระกิมพิลเถระ

๗. พระอนรุทเถระ^{๑๓๘}

๘. พระภททียกาโคธบุตรเถระ^{๑๓๙}

๙. พระนันทเถระ^{๑๔๐}

๑๐. พระทัฬหฬลบุตรเถระ^{๑๔๑}

๔) สถานะและอาชีพบุตรพราหมณ์มีฐานะ ได้แก่ บุตรของพราหมณ์ที่ปรากฏหลักฐานว่ามีฐานะร่ำรวยมั่นคง มี ๑๐ ท่าน คือ

๑. พระอุรุเวลกัสสปเถระ^{๑๔๒}

๒. พระนทีกัสสปเถระ^{๑๔๓}

๓. พระคยากัสสปเถระ^{๑๔๔}

๔. พระสารีบุตรเถระ^{๑๔๕}

^{๑๓๕} ม.อุ (ไทย) ๑๔/๓๙๗/๔๕๑.

^{๑๓๕} อ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๔.

^{๑๓๖} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๑๙/๒๙.

^{๑๓๗} ม.อุ (ไทย) ๑๔/๔๑๙/๔๗๔-๔๗๕.

^{๑๓๘} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๑๙๒/๒๕.

^{๑๓๙} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๑๙๓/๒๖.

^{๑๔๐} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๓๐/๒๙.

^{๑๔๑} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๑๔/๒๘.

^{๑๔๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓-๖๕.

^{๑๔๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓-๖๕.

^{๑๔๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓-๖๕.

^{๑๔๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๒-๗๓.

๕. พระมหาโมคคัลลานะเถระ^{๑๔๖}
๖. พระมหากัสสปเถระ^{๑๔๗}
๗. พระมหาจุนทเถระ
๘. พระอุปเสนวังคันทบุตรเถระ^{๑๔๘}
๙. พระเรวตขทิวรณียเถระ^{๑๔๙}
๑๐. พระมหาโกฏฐิตเถระ^{๑๕๐}

๕) สถานะและอาชีพพราหมณ์ทำนายลักษณะ ได้แก่ พระมหาสาวกผู้เกิดในตระกูลพราหมณ์และได้ประกอบอาชีพเป็นผู้ทำนายลักษณะ มี ๕ ท่าน คือ

๑. พระอัญญาโกณฑัญญเถระ^{๑๕๑}
๒. พระวัปปเถระ^{๑๕๒}
๓. พระภัททียเถระ^{๑๕๓}
๔. พระมหานามเถระ^{๑๕๔}
๕. พระอัสสชิเถระ^{๑๕๕}

๖) สถานะและอาชีพบุตรขุนนาง ได้แก่ บุตรขุนนางที่เป็นปุโรหิต หรือ เป็นอำมาตย์สนองงานในราชสำนัก มี ๔ ท่าน คือ

๑. พระองคุลิมาลเถระ
๒. พระกาฬทายีเถระ^{๑๕๖}
๓. พระปิณโฑลภารทวาชเถระ^{๑๕๗}
๔. พระมหากัจจายนเถระ^{๑๕๘}

^{๑๔๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๑/๗๔-๗๖.

^{๑๔๗} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๑๙๑/๒๕.

^{๑๔๘} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๑๓/๒๘.

^{๑๔๙} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๐๓/๒๗.

^{๑๕๐} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๑๘/๒๘.

^{๑๕๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๗/๒๕.

^{๑๕๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๙/๒๖.

^{๑๕๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๙/๒๖.

^{๑๕๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๙/๒๖.

^{๑๕๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๙/๒๖.

^{๑๕๖} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๒๕/๒๙.

^{๑๕๗} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๑๙๕/๒๖.

^{๑๕๘} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๑๙๗/๒๖.

๗) สถานะและอาชีพอุปการะพรหมณ์ยากจน ได้แก่ พระมหาสาวกที่เกิดในตระกูลพรหมณ์ที่มีฐานะยากจน ถึงแม้จะมีวรรณะสูง แต่มีความลำบากด้วยการเลี้ยงชีพ มี ๑ ท่าน คือ

พระราธเถระ^{๑๕๙}

๘) สถานะและอาชีพอุปการะนักบวชปริพาชก ได้แก่ พระมหาสาวกที่มีมารดาเป็นนักบวชปริพาชก ที่ตั้งครุฑและได้ให้กำเนิดบุตร มี ๑ ท่าน คือพระสภียเถระ^{๑๖๐}

๙) สถานะและอาชีพอุปการะชาวประมง ได้แก่ พระมหาสาวกที่มีบิดาเป็นชาวประมงประกอบอาชีพด้วยการทำประมง มี ๑ ท่าน คือ พระยโสชเถระ

๑๐) สถานะและอาชีพอุปการะพ่อค้า ได้แก่ พระมหาสาวกที่เป็นบุตรของตระกูลที่ทำการค้า มีบิดาเป็นพ่อค้า มี ๑ ท่าน คือ พระพาหิยทวารุจิรียเถระ^{๑๖๑}

๑๑) สถานะและอาชีพอุปการะมหากษัตริย์ ได้แก่ พระมหาสาวกที่ได้ดำรงสถานะเป็นพระมหากษัตริย์มาก่อน มี ๑ พระองค์ คือ พระมหากัปปินะ^{๑๖๒}

๑๒) สถานะและอาชีพอุปการะสอนมนต์ ได้แก่ พระมหาสาวกที่มีอาชีพในการสอน หรือบอกมนต์แก่ผู้ไปฝากตัวของเรียนวิชาด้วย มี ๑ ท่าน คือ พระเสลเถระ

๑๓) สถานะและอาชีพช่างกลบ ได้แก่ พระมหาสาวกที่มีอาชีพเป็นช่างกลบ หรือ ช่างตัดผมอยู่ในราชสำนัก มี ๑ ท่าน คือ พระอุบาลีเถระ^{๑๖๓}

ข) อาชีพที่ดำเนินการก่อนการบรรลุนิพพาน

แต่เมื่อศึกษาอาชีพของพระมหาสาวก ๘๐ องค์ลงไปในรายละเอียด พบว่าอาชีพของพระมหาสาวกบางรูปเปลี่ยนแปลงไปจากอาชีพเดิม ดังนั้น อาชีพของพระมหาสาวกที่แท้จริงก่อนการบรรลุนิพพาน สรุปได้ ๑๗ สถานะและอาชีพ คือ

๑. สถานะและอาชีพนักบวช (นอกพุทธศาสนา)
๒. สถานะและอาชีพพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา
๓. สถานะและอาชีพกษัตริย์
๔. สถานะและอาชีพพระโอรสหรือพระนัดดาของกษัตริย์
๕. สถานะและอาชีพปุโรหิต
๖. สถานะและอาชีพอำมาตย์

^{๑๕๙} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๓๓/๓๐.

^{๑๖๐} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๐๐/๒๗.

^{๑๖๑} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๑๖/๒๘.

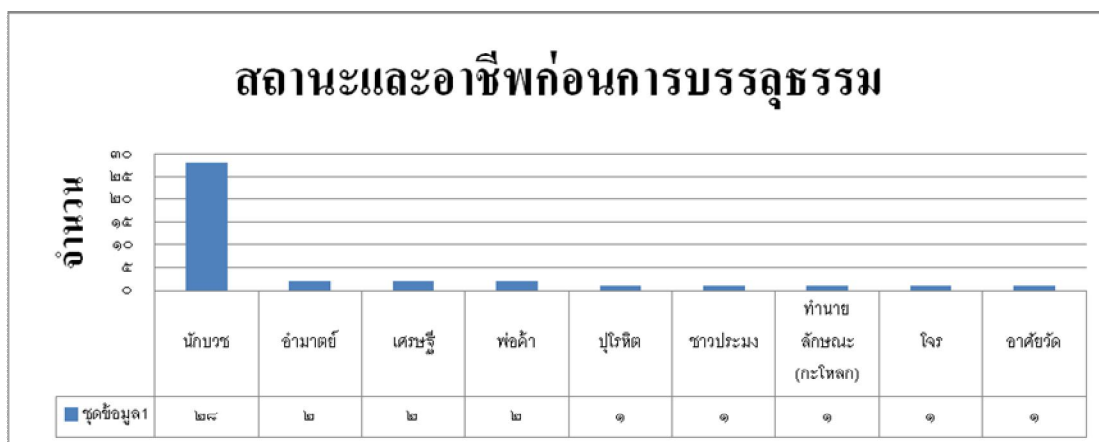
^{๑๖๒} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๓๑/๓๐.

^{๑๖๓} อ.เอก (ไทย) ๒๐/๒๒๘/๒๙.

๗. สถานะและอาชีพเศรษฐี
๘. สถานะและอาชีพลูกหรือหลานเศรษฐี
๙. สถานะและอาชีพอาจารย์สอนมนต์
๑๐. สถานะและอาชีพบุตรพราหมณ์ทั่วไป
๑๑. สถานะและอาชีพบุตรพราหมณ์มีฐานะร่ำรวย
๑๒. สถานะและอาชีพหมอดูทำนายกะโหลก
๑๓. สถานะและอาชีพช่างกลบ
๑๔. สถานะและอาชีพชาวประมง
๑๕. สถานะและอาชีพคนอาศัยวัด
๑๖. สถานะและอาชีพโจร
๑๗. สถานะและอาชีพคนลวงโลก

โดยได้จัดรายนามพระมหาสาวกทั้ง ๘๐ องค์ ลงใน ๑๗ สถานะและอาชีพ ได้ดังนี้

ตารางที่ ๒

- ๑) สถานะและอาชีพนักบวช (นอกพุทธศาสนา) มี ๒๘ ท่าน ได้แก่
 - กลุ่มพระมาณพลูกศิษย์พราหมณ์พาวรี ๑๖ องค์
 - กลุ่มพระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ องค์
 - กลุ่มพระชฎิลพี่น้อง ๓ องค์
 - กลุ่มพระอัครสาวก ๒ องค์
 - พระนาลกเถระ
 - พระสภียเถระ

๒) สถานะและอาชีพระสงฆ์ คือ ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาจนก่อนที่ได้บรรลุนิติภาวะ มี ๒ ท่าน คือ

๑.พระวัคคลีเถระ ๒.พระปณโฑลภารทวาชเถระ

๓) สถานะและอาชีพกษัตริย์ มีพระองค์เดียว คือ พระมหากษัตริย์

๔) สถานะและอาชีพพระโอรสหรือพระนัดดาของกษัตริย์ มี ๑๑ พระองค์ คือ

๑.พระอานนท์เถระ ๒.พระราหุลเถระ ๓.พระนันทเถระ

๔.พระสีวลีเถระ ๕.พระนาคิตเถระ ๖.พระภคเถระ

๗.พระเมฆิยะเถระ ๘.พระกิมพิลเถระ ๙.พระอนุรุทธเถระ

๑๐.พระทัฬหฬลบุตรเถระ ๑๑.พระภัททิยกาฬโคธาบุตรเถระ

๕) สถานะและอาชีพบุโรหิต มีท่านเดียวคือ พระมหากษัตริย์

๖) สถานะและอาชีพอำมาตย์ มีท่านเดียวเช่นกัน คือ พระกาฬุทายีเถระ

๗) สถานะและอาชีพเศรษฐี มี ๒ ท่าน คือ ๑.พระพักกุลเถระ ๒.พระโสณโกฬวิริยะ

๘) สถานะและอาชีพลูกหรือหลานเศรษฐี มี ๑๕ ท่าน คือ

กลุ่มพระยสเถระและเพื่อน ๕ องค์

กลุ่มพระตระกูลป็นถก ๒ องค์

พระสุภูติเถระ

พระลูกณทิกภัททิยเถระ

พระกังขาเรวตเถระ

พระกุมภกัสปเถระ

พระนันทเถระ

พระวัชชีบาลเถระ

พระโสณกุฏิกัณณเถระ

พระปัญณสุนาปรินตเถระ

๙) สถานะและอาชีพอาจารย์สอนมนต์ มีท่านเดียว คือ พระเสลเถระ

๑๐) สถานะและอาชีพบุตรพราหมณ์ทั่วไป มี ๗ ท่าน คือ

๑.พระมหาอุทายีเถระ ๒.พระโสภิตเถระ ๓.พระอุปวาณเถระ

๔.พระปิลินทวัจฉเถระ ๕.พระกุนทธานเถระ ๖.พระสาครเถระ

๗.พระปัญณมณตานีบุตรเถระ

๑๑) สถานะและอาชีพบุตรพราหมณ์มีฐานะร่ำรวย มี ๕ ท่าน คือ

๑.พระมหากัสสปเถระ ๒.พระมหาจุณทเถระ

๓.พระอุปเสนวังคันทบุตรเถระ ๔.พระเรวตขทิวินียเถระ

๕.พระมหาโกฏิธิตเถระ

๑๒)สถานะและอาชีพนมอตุกษานายกะโหลกศีรชะ มีท่านเดียว คือ พระวังคีสเถระ

๑๓)สถานะและอาชีพนกัลบก มีท่านเดียว คือ พระอุบาลีเถระ

๑๔)สถานะและอาชีพนวประมง มีท่านเดียว คือ พระยโสธเถระ

๑๕)สถานะและอาชีพนกาศยวัด มีท่านเดียว คือ พระราธเถระ

๑๖)สถานะและอาชีพนกโจร มีท่านเดียว คือ พระองคุลิมาลเถระ

๑๗)สถานะและอาชีพนกนวลโลก มีท่านเดียว คือ พระพาหิยเถระ

๓.๔.๒ การบรรลุลหกรรมของพระมหาสาวก ๘๐ องค์

พระมหาสาวกทั้ง ๘๐ องค์ ได้สั่งสมบุญสมภาร หรือ บารมีธรรม มาเป็นระยะเวลานานหลายภพชาติ การบรรลุลหกรรมของท่านจึงมีลักษณะแตกต่างกันไป ขึ้นกับอุปนิสัยวาสนาและบารมีธรรมที่ได้สั่งสมมามากน้อยเพียงไร

ในชาติสุดท้ายนี้ พระมหาสาวก ๘๐ องค์ ล้วนแล้วแต่ได้บรรลุลหกรรม อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ พระอรหัตผล ทั้งสิ้น ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก

จากศึกษาพบว่า การบรรลุลหกรรมของพระมหาสาวก ๘๐ องค์ ที่มีพื้นฐานทางอาชีพเดียวกันจะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ที่มีอาชีพแตกต่างกัน ก็มีลักษณะที่แตกต่างกัน ต่อจากนี้ไปจะได้นำเสนอการบรรลุลหกรรมของทั้ง ๑๗ สถานะและอาชีพ

๑. การบรรลุลหกรรม ของสถานะและอาชีพที่เป็นนักบวช

ในกลุ่มอาชีพนักบวชนอกพระพุทธศาสนาทั้ง ๒๘ ท่าน กลุ่มพระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ได้บรรลุลหกรรมโดยการฟังพระธรรมเทศนา คือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร โดยพระอัญญาโกณฑัญญเถระเป็นรูปแรกที่บรรลุโสดาบัน ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรมขั้นแรก ต่อจากนั้นในวันต่อมาพระวัปปะ พระภัททิยะ พระมหานามะ และพระอัสสชิก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล มาตามลำดับวันละ ๑ ท่าน หลังจากนั้นทั้ง ๕ องค์ ได้ฟังพระธรรมเทศนา ชื่อ อนัตตลักขณสูตร ก็ได้บรรลุพระอรหัตผล พร้อมกันทั้งหมด

กลุ่มของพระมาณพลูกศิษย์พราหมณ์พาวรี ๑๖ คน ได้บรรลุพระอรหัตผล หลังจากการฟังคำวิสัชนาปัญหาธรรมที่แต่ละท่านตั้งมาทูลถามพระพุทธเจ้า ยกเว้นแต่พระปิงคิยเถระที่ได้บรรลุแค่อนาคามีผล เพราะจิตคิดฟุ้งซ่านและห่วงใยไปถึงพราหมณ์พาวรีผู้เป็นลุงที่ไม่ได้โอกาสมาฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า หลังจากอุปสมบทแล้ว พระปิงคิยเถระได้กราบทูลลาพระพุทธเจ้า เพื่อเดินทางกลับไปรับฝังแม่น้ำโคธาวารี ได้แสดงธรรมแก่พราหมณ์พาวรีและบริวาร ต่อมาได้เห็นพระรัศมีของพระพุทธองค์ที่ทรงแผ่มาดุจประทับอยู่ต่อหน้า ได้สดับเทศนาจากพระพุทธองค์ จึงได้บรรลุพระอรหัตผล

กลุ่มของพระชฎิลพี่น้อง ๓ องค์นั้น ในเบื้องต้นพระพุทธองค์ทรงชี้ให้พระอรุณเวลกัสสปเถระได้ละความเห็นผิด เกิดศรัทธาออกบวชในพระพุทธศาสนา ต่อจากนั้นชฎิลผู้น้องอีก ๒ ท่าน ได้ขอบวชตามชฎิลผู้พี่ ได้ฟังอาทิตตปริยายสูตรแล้วได้บรรลุพระอรหัตผลพร้อมกันทั้งหมด

ส่วนพระอัครสาวกทั้ง ๒ นั้น พระสารีบุตรเถระได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิเถระ จึงได้บรรลุโสดาปัตติผล จากนั้นได้นำธรรมที่ตนได้ฟังมาไปบอกแก่พระมหาโมคคัลลานเถระและทำให้ได้บรรลุโสดาปัตติผลเช่นกัน ต่อมาได้ไปเข้าเฝ้าพระบรมศาสดา ได้ทูลขออุปสมบทในพระพุทธศาสนา พระสารีบุตรเถระได้แยกไปปฏิบัติสมณธรรมเป็นเวลา ๑๕ วัน ท่านได้สดับพระพุทธองค์ทรงแสดงเวทนาปริคคหสูตรให้ที่ชนขบริพพาชกผู้เป็นหลานของท่านฟัง และได้ส่งใจพิจารณาไปตามกระแสพระธรรมเทศนานั้น ก็ได้บรรลุพระอรหัตผล ส่วนพระมหาโมคคัลลานเถระได้แยกตัวออกไปปฏิบัติสมณธรรมเป็นเวลา ๗ วัน

๒. การบรรลุธรรม ของสถานะและอาชีพที่เป็นพระสงฆ์

พระวักกเถระ ถูกตรัสตำหนิและทรงขับไล่ จึงเกิดน้อยใจขึ้นไปบนภูเขาเพื่อจะฆ่าตัวตาย สุดท้ายพระพุทธองค์ทรงแสดงพระองค์ให้ปรากฏ ยังความปิติเกิดขึ้นแก่พระวักกเถระ พระเถระทรงพิจารณาปิติที่เกิดขึ้นจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์

พระปิณโฑลภารทวาชเถระ ได้ฟังธรรมจึงเกิดศรัทธาขอบวช เมื่อบวชแล้วได้เจริญวิปัสสนา ไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหัต

ค) การบรรลุธรรม ของสถานะและอาชีพที่เป็นกษัตริย์

พระมหากัปปินเถระ ในปัจจุบันชาติได้เกิดเป็นพระราชา และได้สดับว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว พระธรรมและพระสงฆ์ก็อุบัติแล้ว จึงมีดำริว่าจะบวชอุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้มีโอกาสฟังธรรมอนุบุพพิกา และ อริยสัจ ๔ จากพระพุทธองค์ จบพระเทศนา ได้บรรลุโสดาปัตติผล และขอบรรพชา-อุปสมบท เป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา

ต่อมา ตอนที่พระพุทธเจ้าแสดงธรรมโปรดพระราชาเทวโนชา และอดีตภรรยาของอำมาตย์ พวกท่าน (บวชแล้ว) ฟังธรรมซึ้งก็บรรลุพระอรหัตผลพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ๔

ง) การบรรลุธรรมของสถานะและอาชีพที่เป็นพระโอรสหรือพระนัดดาของกษัตริย์

พระอานนทเถระ หลังจากขอบรรพชาอุปสมบทแล้ว ได้ฟังธรรมจากพระปุลณณมันตานีบุตร ได้บรรลุโสดาปัตติผล และได้สำเร็จพระอรหันต์ในคืนก่อนจะทำสังคายนาหลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว

พระราหุลเถระ เมื่อตอนอายุได้ ๑๘ ปี พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดง"มหาราหุโลวาทสูตร"ให้กับพระราหุลและในเวลาต่อมาพระพุทธเจ้าเห็นว่าพระราหุลมีธรรมบ่มวิมุตติแก่กล้าจึงแนะนำราหุลในธรรมที่สิ้นอาสวะยิ่งขึ้นไป ได้แก่"จูฬราหุโลวาทสูตร" พระราหุลได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสและ

คิดตามเมื่อตรัสจบ พระราหุลมีใจยินดีขึ้นชมพระภาสิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า จิตของพระราหุลหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือนั่นบรรลุปะณอร์หัต

พระนันทะเถระ บวชด้วยความเกรงใจพระพุทธเจ้าพระพุทธเจ้านำพระนันทะจาริกในเทวโลกตามอธยายคัยแล้วเสด็จกลับพระเชตวันตั้งแต่นั้นมา ก็ตั้งใจกระทำสมณธรรมทั้งกลางคืนกลางวัน วันหนึ่งหมู่อภิกษุได้พูดตามคำรัสของพระพุทธเจ้าว่า "มีภิกษุรูปหนึ่งขอให้พระศาสดาทรงรับประกันว่าจะได้นางเทพอัปสรแลกกับการสมณธรรม" ท่านนันทะได้ฟังก็เกิดความละอาย ทบทวนคำพูดของเพื่อนภิกษุแล้วเจริญวิปัสสนา ก็ได้บรรลุปะณอร์หัต

พระสิวลีเถระ คลอดได้ ๗ วันก็บรรลุปะณอร์หัตเมื่อกำลังปลงผมอยู่ ท่านได้หยั่งรู้สู่วิปัสสนาวิธีเพราะญาณถึงความแสรบ ทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้นไปได้ตามลำดับมรรค บรรลุปะณอร์หัตแล้วถึงความแตกฉานในปฏิสัมภิทาและอภิญญา ๖

พระนาคะเถระ ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วเกิดศรัทธาออกบวช แล้วเจริญวิปัสสนาไม่นานก็บรรลุปะณอร์หัตแล้วท่านคำนึงถึงสิ่งที่พระธรรมเทศนาของพระองค์เป็นจริง ความที่พระธรรมคำสอนช่วยพาสัตว์ให้พ้นทุกข์ จึงเกิดปิตักกัสมโนส

พระภคเถระ ขณะบำเพ็ญเพียรอยู่ในที่ที่ก่อให้เกิดความโง่งงความท้อถอยครอบงำกายและจิตขณะกำลังจงกรมท่านพลาดล้มลง จึงพิจารณาการล้มลงด้วยความประมาทนั้นแหละให้เป็นจุดตะขอสับรับกำจัดความง่วงและความท้อถอย เจริญวิปัสสนาจนบรรลุปะณอร์หัต

พระเมฆิยะเถระ ได้ฟังพระโอวาทของพระพุทธเจ้า พระเมฆิยะบรรลุโสดปัตติผลเป็นพระโสดาบันในเวลาต่อมาได้นัยแห่งการปฏิบัติแล้วตั้งอยู่ในพระโอวาทเจริญวิปัสสนาก็ได้บรรลุปะณอร์หัต

พระกิมฬิเถระ พระศาสดาได้ประทับอยู่ในอนุปิยคม ทรงทราบว่าญาณท่านแก่กล้าแล้ว ทรงต้องการให้ท่านสลัดใจ จึงทรงเนรมิตรรูปสตรีสาวรุ่มรวยงามปรากฏต่อหน้าท่านและเนรมิตให้สตรีงามถูกความชราและโรคคุกคามตามลำดับท่านกิมฬิลาภุมารเห็นความเปลี่ยนแปลง เกิดความสังเวชใจ มีศรัทธาเข้าเฝ้ากราบทูลขอบวชแล้วเจริญวิปัสสนาก็บรรลุปะณอร์หัต

พระอนุรุทธเถระ เมื่อได้ออกบวชภายในพรรษาแรกพระอนุรุทธะก็ได้บรรลุปิทยจักขุ หลังจากนั้นได้เรียนกรรมฐาน เพื่อความหลุดพ้นและพระพุทธเจ้าทรงแสดงมหาบุริสติกที่ ๘ ตรัสอริยวงส์ปฏิบัติว่าด้วยความสันโดษในปัจจัย ๔ และภาวนา เมื่อท่านอนุรุทธเถระนึกถึงพระธรรมเทศนาอันไพเราะของพระศาสดาและธรรมที่ตนบรรลุ หลังจากนั้นก็บรรลุปะณอร์หัต

พระทัฬหะมัลลบุตรเถระ ออกบวชตั้งแต่อายุ ๗ ขวบท่านทัฬหะเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยเหตุผลได้บำเพ็ญไว้ดีขณะที่ปลงผมปอยแรกก็บรรลุโสดปัตติผล ปลงผมปอยที่ ๒ ก็บรรลุสกทาคามีผล ปลงผมปอยที่ ๓ ก็บรรลุนาคามีผล เมื่อปลงผมปอยสุดท้ายก็ทำให้แจ้งอรหัตผลไม่ก่อนไม่หลังกัน

พระภททียกาฬโคธาบุตรเถระ เมื่อได้ออกบวชภายในพรรษาแรกท่านพระภททียะได้บรรลุนิชา ๓ เท่ากับท่านเป็นพระอรหันต์แล้วเพราะวิชาข้อที่ ๓ คือ อาสวกขยญาณ-ญาณทำอัสวะกิเลสให้สิ้นซึ่งเป็นญาณที่มีแก่พระอรหันต์เท่านั้น

จ) การบรรลุตธรรม ของสถานะและอาชีวะที่เป็นบุโรหิต

พระมหากัจจยานะ ได้เดินทางเข้าเฝ้าพระศาสดาทรงแสดงธรรมแก่หมู่อำมาตย์พอบจบพระเทศนาได้บรรลुพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิตาแล้วทูลขอบรรพชาอุปสมบท

ฉ) การบรรลุตธรรม ของสถานะและอาชีวะที่เป็นอำมาตย์

พระกาฬทายี กาฬทายีได้เดินทางไปกรุงราชคฤหิในเวลาทีพระพุทเจ้ากำลังทรงแสดงพระธรรมเทศนาอยู่ ได้ยืนอยู่ท้ายที่ประชุม ฟังแล้วได้บรรลุอรหัต และได้กราบทูลขอบวช

ช) การบรรลุตธรรม ของสถานะและอาชีวะที่เป็นเศรษฐี

พระพักกุลเถระ ได้ออกบวชตอนอายุ ๘๐ เนื่องจากได้ฟังธรรมของพระสัมมาสัมพุทเจ้า ฟังแล้วเกิดความรู้สึกทราบบอกทูลบวช บวชเป็นปุณฺณอยู่ ๗ วันครั้นอรุณวันที่ ๘ ท่านบรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิตา

พระโสณโกฬิวิสะ ได้ฟังธรรมแล้วได้เข้าบรรพชาอุปสมบทในพุทสำนัก บำเพ็ญเพียรกรรมฐานจนเท้าแตกก็ไม่เกิดมรรคหรือผลจึงคิดที่จะสึกออกไปบริโภคทรัพย์สมบัติและทำบุญ พระพุทเจ้าทรงทราบ พระพุทเจ้าทรงให้นัยปฏิบัติอุปมาด้วยพิน ๓ สาย กาลต่อมาพระโสณะได้ตั้งความเพียรแต่พอเหมาะรู้วิธีทำอินทริยทั้งหลายให้เสมอกัน ไม่ประมาทมีความเพียรไม่นานเท่าไรท่านก็ทำให้แจ้งคุณวิเศษอันยอดเยี่ยมเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ และพระโสณะก็ได้เป็นพระอรหันตรูปหนึ่ง

ซ) การบรรลุตธรรม ของสถานะและอาชีวะที่เป็นบุตรหรือหลานเศรษฐี

พระยสะเถระ ได้ฟังอนุพุทพิกถา ๕ ในครั้งแรกได้บรรลุพระโสดาบัน และได้ฟังอีกครั้งหนึ่งพร้อมกับบิดา ได้บรรลุพระอรหันต์

พระวิมลเถระ ฟังอนุพุทพิกถา ๕ และ ฟังโอวาทสั่งสอนธรรมอย่างต่อเนื่อง จนสำเร็จพระอรหันต์

พระสุพาหุเถระ ฟังอนุพุทพิกถา ๕ และ ฟังโอวาทสั่งสอนธรรมอย่างต่อเนื่อง จนสำเร็จพระอรหันต์

พระปุณณชิเถระ ฟังอนุพุทพิกถา ๕ และ ฟังโอวาทสั่งสอนธรรมอย่างต่อเนื่อง จนสำเร็จพระอรหันต์

พระควัมปติเถระ ฟังอนุพุทพิกถา ๕ และ ฟังโอวาทสั่งสอนธรรมอย่างต่อเนื่อง จนสำเร็จพระอรหันต์

พระมหาปันถก ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเป็นประจำ บรรพชาเป็นสามเณร เล่าเรียนพระพุทธพจน์มาก อายุครบ ๒๐ ปี อุปสมบทเป็นพระภิกษุ เพียรพยายามในสมณะและวิปัสสนา จนได้อรูปฌาน ๔ ออกจากองค์ฌานยกจิตสู่วิปัสสนา จึงบรรลु

พระจุฬปันถก พระพี่ชายได้ขออนุญาตจากตาให้ท่านบวชขณะอายุ ๑๘ ปี เรียนรู้ซ้ำเพราะบาปกรรมเก่าส่งผล ถูกพี่ชายขับไล่ หมดอาลัยในความเป็นสมณะ พระบรมศาสดาเสด็จมา ทรงลูบศีรษะจนแขนกลับเข้าวัด ประทานผ้าเช็ดหน้าให้ไปเป็นอุปกรณ์ภาวนา ท่านรับผ้ามาแล้วนั่งลูบผ้าภาวนาว่า ผ้าเช็ดธุลี เห็นว่าผ้าสะอาดกลับเป็นสกปรกเพราะร่างกาย เห็นจิตเป็นอนิจจัง จึงเจริญสมาธิยังรูปฌาน ๔ ให้บังเกิด พิจารณาองค์ฌานด้วยวิปัสสนา ก็บรรลุ

พระสุภูติเถระ เป็นลูกน้องชายอนาถบิณฑิกเศรษฐี ไปฟังธรรมพระพุทธเจ้าในวันที่เศรษฐีฉลองวัด เกิดศรัทธาขอบวช เรียนมาติกา(บทธรรม) ๒ บท เข้าใจแจ่มแจ้ง เรียนกรรมฐานแล้วไปบำเพ็ญสมณธรรมในป่า กระทำเมตตามหานให้เป็นบาท เจริญวิปัสสนา ก็บรรลุ

พระลูกนกทิกภทฺธิยเถระ ได้ฟังธรรมในสำนักพระศาสดา เกิดความศรัทธาออกบวชเล่าเรียนจนเป็นพระหุสูตร มีความสามารถเป็นพระธรรมกถึกแสดงธรรมแก่คนทั้งหลายด้วยเสียงไพเราะ ท่านทำมาหากินให้เป็นบาทเจริญวิปัสสนาก็บรรลุเป็นพระอนาคามี และได้เป็นอยู่ด้วยการพิจารณาภาวนาตาสติทุกวัน จนวันหนึ่งได้รับคำแนะนำพร่ำสอนจากพระธรรมเสนาบติสริบุตร จึงได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

พระกังขาเรวตเถระ ไปสู่วิหารพร้อมกับมหาชนเพื่อฟังธรรม เกิดศรัทธาขอบวช แล้วเรียนกรรมฐานจากอาจารย์เจริญฌานจนได้บรรลุฌาน ทำมาหากินให้เป็นบาท(เจริญวิปัสสนา)แล้วบรรลุพระอรหันต์

พระกุมารกัสสปเถระ บวชแล้วได้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานและเล่าเรียนพระพุทธวจนะ แต่ก็ยังไม่บรรลुरुยิทธิธรรม จนได้เข้าเฝ้าถวายบังคมและกราบทูลถามปัญหา ๑๕ ข้อพระศาสดาตรัสตอบปัญหาแล้ว ท่านรู้คำตอบและไปอยู่ในป่าอันธวันเจริญวิปัสสนาก็ได้บรรลุพระอรหันต์

พระนันทกเถระ ได้ออกบวชบรรพชิตในวันที่พระพุทธองค์ทรงรับพระเชตวันาราม บรรลุพระอรหันต์โดยการไม่นานทรงเห็นธรรมทั้งปวงที่พระศาสดาพร่ำสอน จึงข้ามพ้นสังสารวัฏไปได้

พระรัฐบาลเถระ ได้ฟังพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแล้วเกิดศรัทธา เข้าเฝ้าขอบวช หลังจากได้บรรพชาอุปสมบทแล้วผ่านไป ๑๕ วันท่านหลีกออกไปอยู่ผู้เดียวเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร ไม่นานเท่าไรก็สามารถทำให้แจ้งซึ่งที่สุดพรหมจรรย์อันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ท่านได้เป็นอรหันต์รูปหนึ่ง

พระโสณกุฎฺฐิกณณเถระ พระโสณะบวชเป็นสามเณรแล้วเรียนกรรมฐานในสำนักของพระมหากัจจายนะเพียรพยายามอยู่ยังไม่ได้อุปสมบทเลยได้เป็นพระโสดาบัน ครั้นอุปสมบท แล้วเจริญวิปัสสนาเพื่อมรรคขั้นสูงก็ได้อภิญญา ๖ ภายในพรรษานั้น คือบรรลุเป็นอรหันต์ในพรรษาแรก

พระปุลณสุนาปรินตเถระ ได้ยินฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้วคิดอยากบวช และได้ออกบวชในสำนักพระศาสดา บวชแล้วได้ตั้งใจทำกรรมฐานแต่ไม่ก้าวหน้า ต่อจากนั้นได้กลับไปทำให้พวกมนุษย์ชาวสุนาปรินตชนบทกลับใจแสดงตนเป็นอุบาสก อุบาสิกา ภายในพรรษานั้นเองตัวท่านก็ได้ทำให้แจ้งวิชา ๓

ฌ) การบรรลุธรรม ของสถานะและอาชีวะที่เป็นอาจารย์สอนมนต์

พระเสลเถระ ได้ยินกิตติศัพท์ของพระพุทธเจ้า จึงเข้าไปดูพุทธลักษณะ และทดลองพระทัยของพระพุทธเจ้า ทูลถามปัญหา เมื่อได้คำตอบแล้วพามาณพลูกศิษย์อีก ๓๐๐ คนบวช พวกนักปลีกวิเวก บำเพ็ญเพียร ๘ วัน ก็บรรลุ

ญ) การบรรลุธรรม ของสถานะและอาชีวะที่เป็นบุตรพราหมณ์ทั่วไป

พระมหาอุทายีเถระ ได้เห็นพระพุทธานุภาพที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในที่ประชุมพระประยูรญาติคราวเสด็จพระนครกบิลพัสดุ์ครั้งแรก ท่านเกิดความศรัทธาออกบวช บำเพ็ญวิปัสสนา ไม่นานก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์

พระโสภิตเถระ ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ขณะอายุ ๗ ขวบ เกิดศรัทธาออกบวช เจริญวิปัสสนาไม่นานก็บรรลุ

พระอุปวาณเถระ เห็นพุทธานุภาพของพระพุทธเจ้าเมื่อคราวเสด็จมาเมืองสาวัตถี เกิดศรัทธาออกบวช เจริญวิปัสสนา ไม่นาน ก็บรรลุ

พระปิลินทวัจฉเถระ เดิมมีวิชา แต่ภายหลังวิชานั้นเสื่อมไป ท่านเข้าใจว่าเพราะพระพุทธเจ้าต้องรู้วิชาที่สูงกว่า วิชาเดิมของเขาส่งเสื่อมไป จึงเข้าไปขอเรียนวิชา พระพุทธเจ้าทรงให้บวช ท่านเข้าใจว่าการบวชเป็นกิจเบื้องต้นก่อนการเรียนจึงยอมบวช ต่อมาได้ฟังธรรมและเรียนกรรมฐานที่ถูกต้องกับจริต เจริญวิปัสสนา ไม่นาน ก็บรรลุ

พระกุนทธานเถระ พอถึงวัยแก่ ได้เข้าเฝ้าฟังพระธรรมเทศนาแล้วเกิดศรัทธาออกบวช บรรลุอรหัตผลพร้อมเวลาที่กรรมชั่วให้ผลสิ้นสุด

พระสาตเถระ ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้วเกิดศรัทธา จึงบวชแล้วทำสมาบัติ ๘ พระสาตะท่านเจริญด้วยโสมนัส เกิดมาติแล้ว บวชแล้วเจริญวิปัสสนาก็ได้บรรลุพระอรหันต์

พระปุลณมันตานีบุตรเถระ พระอัญญาโกณฑัญญะเป็นผู้บวชให้แก่ พระปุลณมันตานีบุตรเถระ และได้กระทำโยนิโสมนสิการกรรมฐาน ไม่นานก็บรรลุพระอรหันต์

ฎ) การบรรลุธรรม ของสถานะและอาชีวะที่เป็นบุตรพราหมณ์มีฐานะร่ำรวย

พระมหากัสสปเถระ อุปสมบทโดยรับโอวาท ๓ จากพระพุทธเจ้า สมาทานธุดงค์ ๑๓ ข้อ ในวันที่ ๘ จึงบรรลุ

พระมหาจุณทเถระ เป็นผู้มั่งมีรูปร่างดี แต่เมื่อเจริญวัยกลับเห็นโทษในการครองเรือน เห็นอานิสงส์ของการบวช จึงบวชอยู่กับพระสารีบุตร เจริญวิปัสสนาอยู่ไม่นาน ก็บรรลุ

พระอุปเสนวังคันตบุตรเถระ ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า เกิดความศรัทธาออกบวชเป็นภิกษุ เมื่อบวชได้พรรษาเดียวก็ทำตนเป็นพระอุปัชฌาย์ด้วยเจตนาดี แต่พระบรมศาสดาทรงดำหนิและทรงมีพระบัญญัติห้าม ท่านเกิดสลดใจ เร่งรีบทำความเพียร บำเพ็ญวิปัสสนา ไม่นาน ก็บรรลุ

พระเรวตขทรวนียเถระ เป็นน้องคนสุดท้องของพระสารีบุตร อายุ ๗ ขวบ ถูกผู้ใหญ่จับแต่งงาน เห็นหญิงแก่อายุ ๑๒๐ ปี เกิดสลดใจ หาอุบายวิ่งหนีเข้าป่า ไปขอบวชเป็นสามเณร เรียนพระกัมมัฏฐานจากพระภิกษุที่บวชให้ ปลีกตัวเข้าไปเจริญสมณธรรมในป่าไม้ตะเคียน ฉันทอาหารไม่ประณีตอย่างคั่นเคย การปฏิบัติจึงไม่ก้าวหน้า ๓ เดือน ออกพรรษาแล้วก็ยังปฏิบัติอยู่ จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเจริญวิปัสสนาแล้ว ก็บรรลุ

พระมหาโกฏิฐิตเถระ ได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่บิดา เกิดศรัทธาออกบวช นับแต่บวชเสร็จก็ได้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมปฏิสัมภิทา ๔ ในขุททกนิกายอปาทาน กล่าวว่า บรรลุโสดาบันขณะปลงผม บรรลุอรหัตขณะครองผ้า

ฎ) การบรรลุธรรม ของสถานะและอาชีพที่เป็นหมอดูทำนายกะโหลก

พระวังคีสเถระ วังคีสบวชเพื่อทูลขอให้พระพุทธเจ้าสอนศิลปะ(มนต์)ให้ พระพุทธเจ้าตรัสบอกกรรมฐานคืออาการ ๓๒ พระวังคีสได้ปฏิบัติกรรมฐานทั้งอนุโลมและปฏิโลม เจริญวิปัสสนาก็บรรลุพระอรหันต์โดยลำดับ โดยใช้เวลา ๒-๓ วัน เท่านั้น

ฐ) การบรรลุธรรม ของสถานะและอาชีพที่เป็นช่างกลบ

พระอุบาลีเถระ เมื่อบรรพชาอุปสมบทแล้วได้เรียนกรรมฐานในสำนักพระศาสดา ปฏิบัติตามพระพุทธดำรัส คือการเรียนพุทธรวณะและวิปัสสนาธุระ ไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหัต

ฑ) การบรรลุธรรม ของสถานะและอาชีพที่เป็นชาวประมง

พระยโสธเถระ ได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าแสดงแล้วเกิดความสลดใจ จึงได้ออกบวชในสำนักของพระศาสดาพร้อมด้วยสหายของตน และได้ใช้โอวาทสร้างกำลังใจให้หมู่ภิกษุบริวาร บำเพ็ญเพียรจนบรรลุพระอรหัต ด้วยการทำให้แจ้งซึ่งวิชา ๓

ฒ) การบรรลุธรรม ของสถานะและอาชีพที่เป็นคนอาศัยวัด

พระราธเถระ เกิดในตระกูลพราหมณ์ยากจน ได้อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา รูปแรก พระสารีบุตรเป็นพระอุปัชฌาย์ เชื้อฟังพระอุปัชฌาย์พราสอน ว่าง่ายสอนง่าย เชื้อฟังโดยเคารพ เจริญวิปัสสนา ๒-๓ วัน ก็บรรลุ

ณ) การบรรลุธรรม ของสถานะและอาชีพที่เป็นโจร

พระองคุลิมาลเถระถูกอาจารย์ของท่านกลั่นแกล้ง ทำให้เกิดความผ่นผวนในชีวิต กลายเป็นโจรที่ต้องการเพียงนิ้วของเหยื่อ พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดให้ละความประพฤติดังกล่าว ท่านได้อุปสมบทพระภิกษุบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ระยะหนึ่ง ก็ไม่ได้ความก้าวหน้าในการปฏิบัติเพราะจิตหวนไปคิดถึงเหตุการณ์ที่ท่านเคยเป็นโจรเคยฆ่าคน พระพุทธองค์จึงสอนให้ท่านใช้การอ้างอริชาติ

เพื่อกล่อมเกลาจิตใจให้ดำเนินไปในวิปัสสนา ต่อมาได้เลิกไปบำเพ็ญเพียรอย่างเต็มที่ ไม่นานก็ได้บรรลुพระอรหัตผล

ด) การบรรลุธรรม ของสถานะและอาชีวะที่เป็นคนลวงโลก

พระพาหิยะทาร์จิริยเถระ เดิมเป็นบุตรพ่อค้า รุ่งเรืองด้วยการค้าพาณิชย์ สมัยหนึ่งได้ออกเดินทางไปทำการค้าขายในต่างแดน เรือเกิดอัปปาง คนบนเรือที่เหลือตายหมด เหลือท่านรอดตายมาคนเดียว ร่างกายเปลือยเปล่า ไม่มีอาภรณ์ จึงได้นำเอาปอผูกกับเปลือกไม้แห้ง ทำเป็นชุดนุ่งห่ม ชาวบ้านเห็นท่านแต่งตัวเช่นนั้น เข้าใจว่าท่านเป็นพระอรหันต์ผู้วิเศษ จึงนำอาหารต่างๆ มาถวาย และยกย่องให้เป็นพระอรหันต์ ท่านเองก็สำคัญว่าเป็นอรหันต์ตามคำชาวบ้าน ต่อมาเมื่อท่านหาพรหมในพรหมโลกสุทธาวาส ซึ่งในอดีตเป็นเพื่อนกับท่าน ได้มาเตือนสติ จึงได้เดินทางตามหาพระพุทธรองค์ ได้ทูลขอให้พระบรมศาสดาแสดงธรรมให้ฟังโดยย่อ ได้บรรลุพระอรหัตผลทั้งที่ยังมิได้บวช ได้ถูกโคแม่ลูกอ่อนขวิด นิพพาน

สรุปได้ว่า การบรรลุธรรมหมายถึงการเข้าใจธรรม หรือเข้าถึงธรรมในขั้นวิปัสสนา จนถึงมรรคผล ผู้ที่จะบรรลุธรรมต้องมีคุณสมบัติที่เหมาะสม หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ได้แก่ ไตรสิกขา และกรรมฐาน ระดับของธรรมที่จะบรรลุนั้น จะค่อยๆ ปรากฏขึ้นเป็นลำดับๆ ตั้งแต่ระดับต่ำ คือระดับพระโสดาบัน ต่อไปเป็น ระดับสกทาคามี ต่อไปเป็น ระดับอนาคามี และต่อไปเป็นระดับพระอรหันต์ที่เป็นขั้นสูงสุด ในการศึกษาการบรรลุธรรมของกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพในงานวิจัยนี้ มุ่งศึกษาเฉพาะการบรรลุธรรมของพระมหาสาวก ๘๐ องค์จำแนกตามสถานะและอาชีวะ ซึ่งแบ่งได้ ๑๗ สถานะและอาชีวะ และลักษณะการบรรลุธรรมของผู้ประกอบอาชีพทั้ง ๑๗ สถานะและอาชีวะ นั้นสอดคล้องกันในกลุ่ม